

HANEFİLERİN CUMA NAMAZINI DEVLET BAŞKANI VEYA İZİN VERDİĞİ KİMSELERİN KILDIRMASI ŞARTIYLA KAYITLAMASINA USÛLÎ BİR BAKIŞ

Recep Çetintaş*

Özet

Allah Teâla Cuma namazını mutlak ve umûmî olarak emretmiş, Hz. Peygamber de sözlü ve fiili sünneti ile onun kimlere farz olduğunu ve nasıl kılınacağını beyan etmiştir. Mezheb imamları Cuma namazının vücubu ve sıhhati konusunda birtakım şartlar ileri sürmüşlerdir. Birinci gruba giren şartlar üzerinde ittifak edilirken ikinci gruptaki şartlar konusunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Sonucu bakımından, üzerinde ihtilaf edilen şartların en önemlisi Hanefiler tarafından ileri sürülen devlet başkanı şartıdır. Hanefî mezhebi imamları Cuma namazını devlet başkanı veya izin verdiği kimselerin kaldırması halinde sahîh aksi halde sahîh olmayacağını; bu durumda onun yerine öğle namazının kılınması gerektiğini söylemişlerdir. Biz bu çalışmada devlet başkanı şartının dayandığı delillerin Hanefî fıkıh usulü açısından Kur'an'ın mutlak ve umumi hükmünü takyid ve tahsis edecek nitelikte olup olmadığını ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Cuma namazı, sıhhat şartı, devlet başkanı, izin, takyid, tahsis.

A Methodological Glimpse to Allocation of Friday Prayer with The Condition of Head of State or The Men Who He Allows to Perform it by Hanafit Scholars

Abstract

Allah the Almighty ordered Friday prayer with an absolute and public statement, The Prophet Muhammed, too, declared it whom is obliged to and

* Dr., Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, G.S.D. Eğitim Vakfı Ortaokulu Çiftlikköy/Yalova (recepctintas2006@yahoo.com.tr).

how to be performed by his actual and oral tradition. Sectarian Imams suggested a number of conditions for the obligation and authenticity of Friday prayer. While it has been allied on the terms in the first category, there are disputes among scholars about the conditions in the second group. In terms of its result, the most important of the conditions which are disputed, is the condition of the head of state set forth by Hanafits. Hanafi sect Imams said that Friday prayer is accepted as authentic if the head of state performs it or who he would allow to perform, otherwise it will not be authentic, in this case, noon prayers should be performed instead of it. In this study, we will discuss whether the evidences which the condition of the president based on have the qualification to allocate and restrict the absolute and the public decision of Quran in terms of Hanafit's usul al-fiqh.

Key Words: Friday prayer, the authenticity condition, head of state, permission, allocation, restriction.

Giriş

Hanefî mezhebinde Cuma namazını devlet başkanının veya izin verdiği kimselerin kıldırması şartı merkezî bir öneme sahiptir. Hanefî mezhebi imamları Cuma namazının ancak devlet başkanı veya izin verdiği kimselerin kıldırması halinde sahih aksi halde geçerli ve sahih olmayacağını söylemişlerdir. Ebû Yusuf'un ve Şeybânî'nin eserlerinde bu şartın hangi delile dayanılarak ortaya konulduğuna dair bir açıklamaya rastlanmaz. Fakat müteahhirûn Hanefî âlimleri bu görüşü ispatlamak için naklî ve aklî bir takım deliller ileri sürmüşlerdir. Bu delillerin en önemlisi Câbir hadisidir. Bazı müellifler buna ilaveten ashabdan Ebû Abdullah'a ait mevkuf ve Hasan-ı Basrî'ye ait maktu' bir haberi delil gösterirler. Son olarak Cuma namazının devlet başkanı veya izin verdiği kimseler tarafından kıldırılmadığı zaman fitne çıkacağı şeklinde ifade edilen "sedd-i zerâi'" prensibinde bütün Hanefî âlimler birleşirler.

Mezheblerin teşekkül döneminden itibaren âlimler arasında tartışma konusu olan bu şart günümüzde kimi çevrelerce istismar edilmekte ve birçok Müslüman tarafından böylesine önemli bir ibadet terk edilmektedir. Bu sebeple âlimler arasında üzerinde görüş birliği edilmeyen ve Cuma namazının terk edilmesine zemin hazırlayan bu şartın dayandığı delillerin Hanefî fıkıh usulü açısından Kur'an'ın âmmını tahsis ve mutlakını takyid edecek güçte olup olmadıklarının ortaya konulması icap etmektedir. Burada önce Hanefî mezhebi imamlarının konuyla ilgili görüşlerine ardından müteahhirûn Hanefî âlimlerin bu görüşü ispat için ileri

sürdükleri delillere ve bu delillerin hadis ve fıkıh usulü açısından tahliline yer verilecektir.

I. Hanefî Mezhebi İmamlarının Görüşü

Eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan Şeybânî'nin "zâhirü'r-rivâye" kabul edilen kitapları arasında Cuma namazının geçerli olabilmesi için devlet başkanı veya izin verdiği kimsele-
rin kıldırmasının şart olduğu görüşüne *el-Asl*'da rastlanılır. Şeybânî bu eserinde kendi kanatini belirtmeksizin soru-cevap şeklinde İmam Ebû Hanîfe'nin konuyla ilgili görüşünü şu şekilde aktarır:

- "İmam (devlet başkanı) büyük veya küçük şehirlerden birine uğ-
rasa ve kendisi yolcu olduğu halde şehir halkına Cuma namazı kıldırma namazları geçerli olur mu? dedim.

- Evet, dedi.

- Niçin? dedim.

- Çünkü imam bu hususta başkasına benzemez. İmamla birlikte kı-
lınmadıkça Cuma namazının geçerli olmayacağını görmez misin? dedi.

- Emir (devlet başkanı) kendisine emretmediği halde bir adam
Cuma günü insanlara Cuma namazını kıldırma geçerli olur mu? dedim.

- Geçerli olmaz, onların öğle namazını kılmaları gerekir, dedi.

- Bunu ona emir veya emirin halifesi (vekili) veya güvenlik görev-
lisi yahut kadı emrederse? dedim.

- Namazları geçerlidir." dedi.¹

Serahsî'nin aktardığına göre Şeybânî de "Bize göre devlet başkanı
Cuma namazının şartlarındandır." demiştir.²

İmam Ebû Hanîfe ile öğrencisi Şeybânî'nin bu ve benzeri ifadele-
rinden hareketle Hanefî âlimler Cuma namazının sahih olabilmesi için

* G.S.D. Eğitim Vakfı Ortaokulu, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Çiftlik-
köy/Yalova. E. Mail: recepcetintas2006@yahoo.com.tr

¹ Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan, *el-Asl*, (thk. Mehmet Boynukalın), Beyrut, 2012, I, 310.

² Bk. Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût* (thk. Muhammed
Hasan Muhammed Hasan İsmail), Beyrut, 2009, II, 41. Serahsî'de yer alan Şeybânî'nin
bu ifadesine "zahirürrivâye" kabul edilen kitaplarında rastlayamadık. Şeybânî'nin eser-
lerini ihtisar eden Hâkim el-Mervezî'nin bu ifadeyi onun "nevadir" adı verilen kitapla-
rından iktibas ederek *Muhtasaru'l-kâfi*'ye koyduğu Serahsî'nin de bu kitabın şerhi olan
el-Mebsût'unda zikrettiği anlaşılmaktadır.

onu devlet başkanı veya izin verdiği kimselerin kıldırmasının şart olduğu görüşünde birleşirler. Kur'an'da sarahaten veya delaleten bu namazı devlet başkanı veya izin verdiği kimselerin kıldırması gerektiğine dair bir ifade mevcut olmadığı gibi muteber hadis kitaplarında da bu içtihadı destekleyen sahih bir delile rastlanmamaktadır. Bundan mezhep imamlarının bu şartı ileri sürerken Hz. Peygamber ve raşit halifelerin uygulamalarından hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili çalışmaları bulunan Karaman'ın şu ifadeleri bu anlayışı teyid etmektedir: "Delilleri inceleyecek ve şâri'in maksadını anlayacak kadar ilmî gücü bulunan fıkıh âlimlerine göre bu şart naslara değil uygulamaya dayanmaktadır. Cuma namazının yerleşim merkezlerinde, belli sayıda cemaatle, devlet başkanı veya onun izin verdiği imam tarafından tek bir camide kılınageldiği görülmüş ve bütün bunların sıhhat şartı olduğu kanaatine varılmıştır. Söz konusu hususlar Cumanın sıhhat şartları olsaydı Hz. Peygamber bunu açıkça ifade ederdi. Farz oluşu ve fazileti kesinlikle bilinen bir ibadetin şart olup olmadığı kesinlik ifade etmeyen bazı uygulama örnekleri sebebiyle terk edilmesi yahut onu geçersiz kılacak davranışlarda bulunulması uygun değildir."³ Bu konuda biz de aynı kanaati paylaşıyoruz. Zira bir içtihadın bağlayıcı bir nitelik kazanabilmesi için Kur'an, sünnet, icma ve kıyas gibi bir delile dayanması gerekir. Sübut ve delâlet yönünden kesin bir delile dayanmadıkça sahabî bile olsa bir âlimin içtihadı sebebiyle Kur'an'ın mutlak bir emri terk edilemez. İmam Ebû Hanîfe, öğrencisi Ebû Yusuf'a "Nereden aldığımızı bilmedikçe âlim olsun câhil olsun, hiç kimsenin bizim görüşümüzle amel etmesi helâl değildir."⁴ diyerek bu hususa dikkat çekmiştir. İmam Mâlik "Masum olan şu kabrin sahibinden (Hz. Muhammed) başka her insanın sözlerinden bir kısmı alınabilir de terk edilebilir de"⁵ demiştir. İmam Şâfiî sahabîleri kastederek "Aynı asırda yaşasaydım kendisiyle tartışabileceğim bir kimsenin sözü için hadisi nasıl terkedebilirim?"⁶ derken aynı gerçeği ifade etmiştir.

³ Karaman, Hayrettin, "Cuma", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 87.

⁴ Cevziyye, İbn Kayyım Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-muvakkîn* (thk. M. Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut, 1977, II, 309.

⁵ İbnü Abdilber, Ebû Ömer Cemalüddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlih*, Riyad, 1994, II, 91.

⁶ eş-Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muwâfakât*, Beyrut, 1991, IV, 57.

Cuma namazının farzıyeti Kur'an'ın mutlak hükmüyle sabittir.⁷ Hanefîlere göre Kur'an'ın mutlak hükmünü herhangi bir şartla takyid edip bu şart yerine gelmediği takdirde terk edebilmek için Kur'an'la aynı kuvvette başka bir delile ihtiyaç duyulur. Zira Hanefî fıkıh usulüne göre Kur'an'ın mutlakını takyid onu neshetmekle eş anlamlı olup Kur'an'dan, mütevâtir veya meşhur sünnetten ibaret bir delil olmadıkça bu caiz değildir.⁸

II. Müteahhirûn Hanefî Âlimlerin Görüşleri ve Delilleri

Tahavî (ö. 321), Cessâs (ö. 370) ve Kudûrî (ö. 428)'nin eserlerinde Cuma namazının sahih olabilmesi için devlet başkanının kıldırması şart koşulmakla birlikte bu konuda herhangi bir naklî delil zikredilmez.⁹ Serahsî (ö. 490) Hanefî mezhebinin görüşlerini temellendirmek için naklî ve aklî bir takım deliller ileri sürmüştür. Serahsînin ileri sürdüğü bu deliller mezhep içerisinde itiraza maruz kalmaksızın diğer Hanefî âlimlerce de benimsenmiş olması bakımından önemlidir.¹⁰

Serahsî, Şeybânî'nin "Devlet başkanı bize göre Cuma namazının şartlarındandır." şeklindeki ifadelerini aktardıktan sonra şöyle der: "Delimiz yukarıda naklettiğimiz Câbir hadisindeki "وله امام جائز او عادل = kim zalim veya adil bir imamı (devlet başkanı) varken"¹¹ ifadesidir. Resulullah Cumayı terk edene tehdidi yönelmek için devlet başkanını şart koşmuştur. Sahâbîlerden gelen haberde "Dört şey yöneticilere aittir." ifadesi vardır. Onlardan biri de Cuma namazıdır. İnsanlar Cuma kılmak için (kendi mahallelerindeki) cemaatleri terk etmektedirler. Bu konuda devlet başkanı şart koşulmamış olsaydı kargaşaya yol açardı. Bazı insanlar camiye erken giderler. Birtakım amaçlarla cumayı erken kılabilirler. Başkaları da namazı kaçırabilir. Bu durumda gizli olmayan bir karışıklık bulunmaktadır. Bu sebeple Cuma namazını kıldırma vazifesi insanların

⁷ Cum'a, 62/9.

⁸ Bk. Leknevî, Muhammed Abdülhâlim b. Muhammed Emîn, *Kameru'l-akmâr li nûri'l-envâr fi şerhi'l-Menâr*, (thk. Muhammed Abdüsselam Şâhîn), Beyrut, 1995, I, 31; Ayrıca bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, (thk. Ali Muhammed Muavviz- Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut, 2010, II, 197.

⁹ Bk. Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhatasaru ihtilafi'l-ulema* (thk. Abdullah Nezir Ahmed), Beyrut, 1995, I, 345; Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Bağdâdî, *el-Muhtasar*, Pakistan, 1422, s. 153..

¹⁰ Bk. Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi'*, II, 192-193.

¹¹ İbnü Mâce, *Fardu'l-cum'a*, 1081.

diğer durumları ve aralarında adaleti sağlama görevi kendisine verilen devlet başkanına havale edilir. Çünkü bu kargaşayı yatıştırmak için daha uygundur.¹²

Serahsî'nin konunun başında Cuma namazının farziyetine delil olarak tamamını zikrettiği ve burada imamla ilgili ifadelerini verdiği birinci delil şu hadistir:

Câbir demiş ki: “Rasûlullah bize hutbe irad ederek şöyle buyurdu: ‘Ey insanlar! Ölmeden önce Allâh’a tevbe ediniz. Fırsat varken sâlih amellere koşunuz. Rabbinizi çok anmakla, gizli ve açık sadaka vermekle O’nun, sizin üzerinizdeki hakkını yerine getiriniz ki rızıklanasınız, yardım olunasınız ve ıslah edilesiniz. Biliniz ki, içinde bulunduğum bu yılın, bu ayının bu gününde ve burada kıyamet gününe kadar Allah size Cuma namazını farz kıldı. Ben hayatta iken veya öldükten sonra başında âdil veya zâlim bir imâmı (devlet başkanı) varken kim Cuma namazını küçümseyerek veya hakkını inkâr ederek terk ederse, Allah o kimsenin iki yakasını bir araya getirmesin. İşlerinde ona bereket vermesin. Biliniz ki tevbe edinceye kadar böylesinin ne namazı, ne zekâtı, ne haccı, ne orucu, ne de hayrı kabul edilir. Her kim de tevbe ederse, Allah tevbesini kabul eder. Biliniz ki, hiçbir kadın hiçbir erkeğe namaz kıldıramaz. Hiçbir bedvî hiçbir muhâcire imam olamaz. Hiçbir fâsık, hiçbir mü’mine namaz kıldıramaz. Ancak fâsıkın, zor kullanmak suretiyle hâkim olması, onun da kılıcından ve sopasından korkması hâli müstesna!”¹³

İkinci delil, ashabdan Ebû Abdullah’a ait “Zekât(ı toplamak, hadler(i uygulamak), ganimet(i taksim etmek) ve Cuma (namazını kıldırma) sultana aittir.”¹⁴ şeklindeki mevkûf haberdır. Ayrıca bazı Hanefî kaynakların Hasan-ı Basrî’ye nispet ettikleri aslında İbn Muhayriz’e ait

¹² Serahsî, *el-Mebsût*, II, 41; Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, II, 192-193.

¹³ حدثنا الوليد بن بكير ابو جناب حدثني عبدالله بن محمد العدوي عن علي بن زيد عن سعيد بن المسيب عن جابر بن عبدالله قال: خطبنا رسول الله فقال يا ايها الناس تبوا الى الله قبل ان تموتوا وبادروا بالاعمال الصالحات قبل ان تشغلوا وصلوا بينكم وبين ربكم بكثرة ذكركم له وكثرة الصدقات في السر والعلنية تزرقوا وتنصروا وتجبروا. واعلموا ان الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا في يومي هذا في شهري هذا من عامي هذا الي يوم القيامة فمن تركها في حياتي او بعدي وله امام عادل او جائر استخفانا بما او جحدوا لها فلا جمع الله له مجمله ولا بارك له في امره الا ولا صلاة له ولا زكاة له ولا حج له ولا صوم ... له ولا بر له حتى يتوب فمن تاب تاب الله عليه....

¹⁴ Cessâs, *Muhtasaru ihtilafi’l-ulema*, III, 299; a. mlf. *Ahkâmü’l-Kur’an*, III, 283. Tahavî ve Cessâs bu haberi Cuma bahsinde zikretmedikleri halde hadler bahsinde zikretmişlerdir. Sonraki bazı müellifler bunu Cuma namazı konusunda delil olarak zikretmişlerdir.

olan “Dört şey sultana aittir: Cuma, hadler, zekât ve ganîmet.”¹⁵ şeklindeki maktû‘ haberdır.¹⁶

Üçüncü delil ise “Devlet başkanı şart koşulmazsa, bu, fitneye yol açar. Devlet başkanı kıldırırsa böyle bir fitne ortadan kalkar.” şeklinde özetlenebilecek sedd-i zerâi‘¹⁷ prensibine dayanan maslahat delilidir.¹⁸

Bu delillere dayanarak Cuma namazını devlet başkanı şartıyla kayıtlamak Hanefilerin kendi usulleriyle bağdaşmaz. Zira Kur’an, Cuma namazını mutlak ve umumi bir ifade ile farz kılmıştır. Hanefilere göre Kur’an’ın âmmını tahsis ve mutlakını takyid ancak Kur’an’dan bir âyet yahut mütevâtir sünnet yahut meşhûr hadisle mümkündür.¹⁹ Bunların dışında kalan âhad hadislerin Peygamber’e ittisalinde şekil ve mânâ yönünden şüphe bulunduğu için kat’iyet ve kesin bilgi ifade etmeyip zan ifade ederler. Dolayısıyla haber-i vâhidle Kur’an’ın mutlakı takyid, âmmı tahsis edilemez.²⁰ Zira onlara göre tahsis ve takyid beyan değil nassa ziyade yapmaktır. Nassa ziyade ise Kur’an’ın hükmünü neshetmekle eş anlama geldiğinden âhad haberle bu caiz değildir.²¹

¹⁵ İbnü Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, Beyrut, 1989, VI, 507.

¹⁶ Hadis ıstılahında sahabî sözlerine mevkuf, tabîinin sözlerine de maktû‘ haber denir.

¹⁷ Sözlükte “kapatmak, engellemek” anlamındaki sedd ile “vesile, sebep, vasıta” anlamındaki zerî‘anın çoğulu zerâi‘den oluşan ve “yolların kapatılması, vasıtaların engellenmesi” mânasına gelen sedd-i zerâi‘ veya sedd-i zerîa (seddü’z-zerâi‘/seddü’z-zerîa) fıkıh usulü terimi olarak, kendi başına mubah olan bir fiilin şer’an sakıncalı bir sonuca götürüleceğinden emin olunması veya bunun kuvvetle muhtemel bulunması sebebiyle yasaklanmasını ifade eder. Dönmez, İ. Kâfi, “Sedd-i zerâi‘”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 277; Terimin tanımı için ayrıca bk. Karaman, Hayrettin, Ahmed b. Hanbel, *DİA*, İstanbul, 1989, II, 81.

¹⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 41; Kâsânî, *Bedâi‘u’s-sanâi‘*, II, 192-193; Mergûnânî, Burhânüddin Ebü’l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye*, by. ts. I, 82-83; Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd Ebü’l-Fazl Mecdüddin, *el-İhtiyâr li ta’lîli’l-muhtâr*, Mısır, ts, I, 82.

¹⁹ Bu konuda bk. Serahsî, *el-Usûl*, İstanbul, 1984, II, 70; Molla Hüsrev, Mehmed Efendi, *Mir’âtü’l-usûl fi şerh-i Mirkâti’l-vusûl*, İstanbul, 1321, I, 353; Buhârî, Alâuddin Abdülaziz b. Ahmed, *Keşfü’l-esrâr an Usulî’l-Pezdevî*, Kahire, ts, II, 368; Leknevî, *Kameru’l-akmâr*, s. 31; Ebû Zehrâ, *Usulü’l-fıkh*, s.159; Zeydan, *el-Veçz fi usul’-il-fıkh*, s.318.

²⁰ Leknevî, *Kameru’l-akmâr*, I, 34; Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, II, 370.

²¹ Bu konuda bk. Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl* (thk. Acil Câsim en-Neşmî), Kuveyt, 1994, I, 155, 158-159, 162, 163; Serahsî, *el-Usûl*, İstanbul, 1984, II, 70; Molla Hüsrev, Mehmed Efendi, *Mir’âtü’l-usûl fi şerh-i Mirkâti’l-vusûl*, İstanbul, 1321, I, 353; Buhârî, Alâuddin Abdülaziz b. Ahmed, *Keşfü’l-esrâr an Usulî’l-Pezdevî*, Kahire, ts, II, 368; Leknevî, *Kameru’l-akmâr*, s. 31; Ebû Zehrâ, *Usulü’l-fıkh*, s.159; Zeydan, *el-Veçz fi usul’-il-fıkh*, s.318.

İlk kapsamlı Hanefî usul eserinin müellifi olan Cessâs ittifakla hususiliği sabit olmayan Kur'an'ın âmmının haber-i vâhidle tahsis edilmesinin caiz olmayacağını ve sahabenin mezhebinin de bu olduğunu ifade eder.²² Pezdevî ile Serahsî de herhangi bir delille hususiliği sabit olmayan âmmı (Kur'an'ın umumî hükmünü) haber-i vâhid ve kıyas ile tahsis etmenin caiz olmadığını belirtirler.²³

Hanefîlere göre haber-i vâhidle Kur'an'ın mutlak hükmünü takyid de böyledir. Leknevî, Kur'an'ın mutlak hükmünü takyid etmenin nassa ziyade anlamına geldiğini ve bunun haber-i vâhidle caiz olmadığını belirtir.²⁴ Âzımâbâdî'nin beyanına göre Hanefîlere âid *Nûru'l-envâr* adlı kaynakta bu hususta şu ifadeler yer verilmiştir: "Nesih, umumîliğini ve mutlaklığını iptal edip aslını bırakmak suretiyle hükümde meydana getirilen bir vasıftır. Bu ise, nassa ziyade yapmak gibidir. Nassa ziyade yapmak bizce bir nesihden ibarettir. Bize göre mütevâtir ve meşhûr haberden başkasıyla nesih yapılması câiz değildir."²⁵

Hanefîlerin bu görüşlerine furû ile ilgili kitaplarında da rastlamak mümkündür. Mesela Kâsânî, sahih sünnete dayanarak iki hutbe arasındaki oturuşu ve hutbede kıraatı şart sayan İmam Şafî'yi eleştirerek şöyle der: "Allah Teâlâ Cuma namazını, Kur'an okumak ve iki hutbe arasında oturmaktan bağımsız ve mutlak olarak emretmiştir. Bunlar âhad haberle şart sayılamaz. Zira bu durumda âhad haber, Kur'an'ın hükmünü neshetmiş olur. Hâlbuki âhad haberin Kur'an'ı neshetmesi mümkün değildir. O ancak Kur'an'ı ikmal eder. Kur'an'la sabit olan miktar farz, haber-i vâhidle sabit olan miktar -imkân dâhilinde ikisiyle de amel etmek için sünnet sayılır."²⁶

Açıklamalardan anlaşılacağı üzere Hanefîlere göre sahih bile olsa haber-i vâhidle Kur'an'ın âmmını tahsis, mutlakını takyid mümkün de-

²² Bu konuda bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Acil Câsim en-Neşmî), Kuveyt, 1994, I, 155, 158-159, 162, 163.

²³ Pezdevî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Usûlü'l-Pezdevî* (*Keşfü'l-esrâr* içinde), Kahire, ts, I, 83; Serahsî, *el-Usûl*, I, 133-142; Bu konuda bk. Semerkandî, Ebû Bekir Alâaddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, (thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdat, 1987, I, 473.

²⁴ Leknevî, *Kameru'l-akmâr*, I, 31.

²⁵ Âzımâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-hak, *et-Tahkikâtü'l-ülâ bi isbâti farziyyet'il-Cum'a fi'l-kurâ*, Pakistan, 1988, s. 35.

²⁶ Kâsânî, *Bedai'u's-sanâi'*, II, 197.

ğildir. Hanefîlerin devlet başkanı şartı için delil olarak ileri sürdükleri Câbir hadisinin haber-i vâhid olması bir yana sıhhati de tatışma konusudur.

Bir hadisin sahih olup olmadığı onu rivayet eden ravilerin güvenilir olup olmadıklarına ve hadisin muhtevasına bağlıdır. Hadisi rivayet eden raviler yalancılık ve hadis uydurmak gibi vasıflardan uzak, adalet ve zapt şartını haiz, sika (güvenilir) kimseler olup rivayet ettikleri hadislerin muhtevaları Kur'an'a, akla, ilmî tecrübeye, tarihi gerçeklere ve diğer sika ravilerin itimada şayan olmuş rivayetine aykırı değilse sahih kabul edilir ve amelî konularda delil olarak kullanılır. Aksi halde sahih sayılmaz ve reddedilirler. İmam Ebû Hanîfe'nin hadis kabulündeki kriteri de budur.²⁷ Bu durumda devlet başkanı şartı için ileri sürülen Câbir hadisinin önce ravilerinin hallerine, ardından metin yönünden sıhhatine göz atmamız icap edecektir.

A. Câbir Hadisinin Ravileriyle İlgili Hadis İmamlarının Tespitleri

1. Ali b. Zeyd b. Cüd'ân (ö. 129/131)

Bu zât; Ali b. Zeyd b. Abdillâh Ebî Müleyke Züheyr b. Abdillâh b. Cüd'ân b. Amr b. Kab b. Sa'd b. Teym b. Mürre et-Teymî'dir. Lakabı Ebû'l-Hasan el-Basrî'dir. Kendisi aslen Mekke'lidir. Enes b. Mâlik, Saîd b. Müseyyeb, Ebû Osman en-Nehdî ve bir topluluktan hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Katâde, Hammad b. Seleme, Hammad b. Zeyd, Zaid, Züheyr b. Merzûk, Süfyan, Süfyan b. Hüseyin ve daha başkaları rivâyet etmiştir. İbnü Sa'd onun, âmâ olarak dünyaya geldiğini ve bu hususta ihtilaf edilmediğini söyler. Hadramî, onun 129 senesinde, Kâtip Çelebi ise, 131 senesinde vefat ettiğini söylemiştir.²⁸

a. Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256)

Buhârî, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân için "Ahmak ve akli kıt bir kimse idi. Hadisi delil olarak kullanılmaz."²⁹ demiştir.

b. Ebû İshak İbrâhîm b. Ya'kûb el-Cüzcânî (ö. 259)

²⁷ Bk. Ebû Zehra, *Usulü'l-fikh*, s. 109.

²⁸ İbnü Hacer, Ahmed el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut, 1991, IV, 203-204.

²⁹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târihu'l-kebir*, Beyrut, ts, II, 275.

Cüzcânî, “Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân vâhi’l-hadisdir.³⁰ Zayıf bir ravidir. Kendisinde adâletten ve orta yoldan sapma vardır. Rivâyet ettiği hadis delil olarak kullanılmaz.”³¹ demektedir.

c. Ebû Ca‘fer Mûsâ b. Muhammed el-Ukaylî (ö. 323)

Ukaylî bu şahısla ilgili şunları kaydeder: İmam Müslim “Ben Şu‘be’yi, ‘Bize Ali b. Zeyd hadis rivâyet ederdi. Ama o, akli kıt ve ahmak bir adamdı’ derken işittim.” demiştir. Ebû Ma‘mer; İbnü Uyeyne, Akîl, Asım b. Ubeydillah ve Ali b. Zeyd b. Cüd‘an’ı zayıf sayardı” demiştir. Hammad b. Zeyd: “Ali b. Zeyd bize hadis rivâyet ederdi. Fakat hadislerin sened ve metinlerinde değişiklik yapardı.” demiştir. İbnü Uyeyne ‘Ben Ali b. Zeyd’den büyük bir hadis mecmuası yazmıştım. Fakat kendisine itibar etmediğim için onu terk ettim.” demiştir. Ömer b. Ali, Yahya b. Saîd el-Kattân, Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân’dan hadis almaktan sakınırdı. Bir defasında ben ona Hammad b. Seleme’nin Ali b. Zeyd’den, onun da Ukbe b. Sa‘ban’dan, onun da Ebu Bekre’den, onun da Nebî (s.a.v)’den rivâyet ettiği (önceki ümmetlerle ilgili) hadisi sordum. Bunun üzerine o şöyle dedi: “(Onu), Hammad b. Seleme bize Ali b. Zeyd’den, o da Ukbe b. Sa‘ban’dan, o da Ebu Bekre’den, o da Nebî (s.a.v)’den rivâyet ederdi. Daha sonra onu terketti. Ancak Abdurrahman Ali b. Zeyd’den (onu) rivâyete devam ediyordu. Yahya b. Saîd bir defasında Ali b. Zeyd için “O, bana Akîl ve Asım b. Ubeydillah’dan daha sevimlidir.” demiştir. Muaviye b. Sâlih’den rivâyete göre de şöyle demiştir: “Ben Yahya b. Saîd’i, ‘Ali b. Zeyd Basralı olup zayıf bir ravidir’ derken işittim.” Süleyman b. Harb, ben Hammad b. Zeyd’i “Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân bize bu gün bir hadis rivâyet eder, ertesi gün gelir, aynı hadisi sanki o dünkü rivâyet ettiği hadisten başka bir hadismiş gibi (farklı bir şekilde) rivâyet ederdi.” derken işittim, demiştir.³²

³⁰ Bu terim, hadis ravîlerinin çürük sayılmasında kullanılan tâbirlerden biri olup “metrûkü’l-hadis” ve kezzâb (hadis rivâyetinde yalancılığı meslek haline getiren çok yalancı) gibi tâbirlerle aynı mertebede kullanılan bir terimdir. Hakkında bu tâbir kullanılan bir ravinin hadisi yazılmaz. Ona itibar edilmez. Şâhid olarak da kullanılmaz. Bk. Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribü’r-ravi*, Mısır, 1379, s. 223; Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 501.

³¹ Cüzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Ya’kûb, *Ahvâlü’r-ricâl* (thk. S. Subhî el-Bedrî es-Samarrâî), Beyrut, 1985, s. 114.

³² Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd, *ed-Duğfî’l-kabîr* (thk. Abdulmu‘î Emin Kal‘acı), Beyrut, 1984, III, 229. Ukaylî, ahmak ve akli kıt mânasına gelen “زفاعة” tâbirini, “زفاعة” başkasının mevkûf

d. İbnü Ebî Hatim er-Râzî (ö. 327)

İbnü Ebî Hatim, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân hakkında şunları kaydeder:

Ebû Seleme şöyle dedi: "Ben Hammad b. Seleme'ye Vüheyb, Ali b. Zeyd'in rivâyet ettiği hadisleri ezberlemeden rivâyet ettiğini söylüyor, dedim. Bunun üzerine Hammad: 'Vüheyb Ali b. Zeyd ile oturup kalkmaya nereden kâdir oluyormuş? Ali ile ancak insanların ileri gelenleri oturup kalkardı' cevâbını verdi." Amr b. Ali de şöyle derdi: "Yahya b. Saîd el-Kattân Ali b. Zeyd'den hadis almaktan sakınırdı. Bu sebeple ben bir defasında ona, Ali b. Zeyd'in bir hadisini sordum. Yahya senedi okudu, sonra bıraktı. Ve bana o adamdan vazgeç dedi." Salih b. Ahmed şöyle demiştir: "Babam bana 'Ali b. Zeyd âlimlerin kendisinden rivâyet ettiği kuvvetli bir ravi değildir.' dedi." Yahya b. Maîn "Ali b. Zeyd b. Cüd'ân hüccet değildir" demiştir. Abdurrahman der ki "Babama Ali b. Zeyd b. Cüd'ânı sordum: babam, 'O, kuvvetli bir ravi değildir. Denemek ve araştırılmak üzere hadisi yazılabilir, fakat onunla ihticac edilmez. Buna rağmen o bana, Yezîd b. Ebî Ziyâd'dan daha sevimlidir. Kendisi âmâ idi ve Şîa mezhebine meyylederdi, dedi." Yine Abdurrahman der ki "Ben Ebû Zür'â'ya Ali b. Zeyd'i sordum. Ebu Zür'a 'Ali b. Zeyd kuvvetli değildir.' cevabını verdi."³³

e. İbnü Hibbân (ö. 354)

İbnü Hibban, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân hakkında şunları kaydeder: "O büyük bir şeyh idi. Fakat rivâyet ettiği hadislerde hatâ eder, eserlerde yanılır idi. Bu durum rivâyet ettiği hadislerde çok görülürdü. Bu haberler arasında meşhur şeyhlerden rivâyet ettiği münker haberleri ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kendisiyle ihticac edilmekten vaz geçilmeye müstehak olmuştur." Hemdânî, Yahya b. Saîd, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'dan hadis almaktan sakınırdı. Muhammed b. Münzîr şöyle demiştir: Yahya b. Maîn, 'Ali b. Zeyd bir şey değildir.' derdi.³⁴

(sahâbî sözü) olarak rivâyet ettiği şeyi merfû (Peygamber sözü) olarak rivâyet ederdi şeklinde kaydetmiştir. Sanınız doğru olanı "رأى" şeklinde olmasıdır. Nitekim bu tâbir Cüzcanînin *Ahvâl'ür-ricâl*'inde bu şekildedir. Bk: Cüzcanî, *Ahvâl'ür-ricâl*, s.114.

³³ İbnü Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, 1992, VI, 186-187.

³⁴ İbnü Hibbân, Ebû Hatim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâb'ül-mecrûhîn min'el-muhaddisîn ve'd-duafâu ve'l-metrûkîn*, (thk. M. İbrahim Zayed), Halep, 1396, II, 103.

f. İbnü'l- Cevziyye (ö. 597)

İbnü'l- Cevziyye şunları kaydeder: İbnü Uyeyne, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ı zayıf kabul ederdi. Hammad b. Zeyd, 'Ali b. Zeyd hadislerin sened ve metinlerinde değişiklik yapardı' der. Şu'be İbnü'l-Haccac, Ali b. Zeyd'in ihtilâta mâruz kaldığını zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel ile Yahya b. Saîd, 'Ali b. Zeyd bir şey değildir' demişlerdir. Yahya; "O, her hususta zayıftır" demiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, 'Ali b. Zeyd'in hadisi delil gösterilmez' derdi. Ebû Zur'â ise, 'Ali b. Zeyd kuvvetli değildir. Rivâyetinde yanılır ve hatâ ederdi. Bu durum o kadar çok olurdu ki, bu yüzden terk edilmeğe müstehak oldu.' demiştir.³⁵

g. Zehebî (ö. 748)

Zehebî şunları kaydeder: Muhaddisler İbn Cüd'ân hakkında ihtilâfa düşmüştür. Cerîrî "Basra fukahâsı, Katâde, Ali b. Zeyd ve Eş'âs el-Huddânî olmak üzere üç âmâ idi." demektedir. Mansûr b. Zâzân, "Hasan-ı Basrî vefat ettiği zaman, biz Ali b. Zeyd'e onun makamına otur" dedik demiştir. Mûsâ b. İsmail "Ben, Hammad b. Seleme'ye; Vühayb, Ali b. Zeyd'in rivâyet ettiği hadisleri ezberlemediğini iddia ediyor, dedim. Hammad; 'Vühayb Ali b. Zeyd'le oturup kalkmaya nereden muktedir oluyor muş? Onunla ancak insanların ileri gelenleri oturup kalkardı' cevabını verdi."

Şu'be ise şöyle demiştir: "Ali b. Zeyd bize hadis rivâyet ederdi. Fakat o, akli kıt ve ahmak bir kimseydi." Bir defasında da Şu'be şöyle demiştir: "Ali ihtilâta mâruz kalmadan önce bize hadis rivâyet ederdi. Ama İbnü Uyeyne onu zayıf sayardı." Hammad b. Zeyd "Ali b. Zeyd bize hadis rivâyet ederdi, fakat o hadislerin sened ve metinlerini değiştirdi." demiştir. Fellâs "Yahya b. Saîd el-Kattân, Ali b. Zeyd'den hadis almaktan sakınırdı" demiş, Yezîd b. Zürey' de, "Ali b. Zeyd bir râfizî idi" demiştir. Ahmed b. Hanbel, "Ali zayıf bir ravidir" demiştir. Osman b. Saîd, Yahya b. Saîd'den: "Bu zât kuvvetli değildir" dediğini rivâyet etmiştir. Abbas, Yahya b. Said'den "Ali birşey değildir" dediğini nakletmiştir. Bir başka yerde de Yahya, "O bana İbnü Akîl ve Asım b. Ubeydillah'tan daha sevimlidir" demiştir. Abdullah b. Sâlih el-İclî, "Ali b. Zeyd, Şîa mezhebine meylederdi. Kuvvetli değildir." demiştir. Buhârî ile Ebû Hâtim "Ali b.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn*, (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Gâdî), Beyrut, 1986, II, 193.

Zeyd (in hadisi) delil olarak kullanılmaz” demişlerdir. Ebû Hâtim bir defasında “Hadisi denemek ve araştırılmak maksadıyla yazılabilir. O bana Yezid b. Ebî Ziyad’dan daha sevimlidir” demiştir. Fesevî “Ali b. Zeyd, ihtiyarlığında ihtilâta mâruz kalmıştır.” demektedir. İbnü Huzeyme ise, “Hâfızasının kötülüğü sebebiyle ben onun hadisiyle amel etmem” demiştir. Tirmîzî, “Ali b. Zeyd sadûkdur” derken, Darakutnî, “O benim yanımda hâlâ leyyinü'l-hadistir³⁶ demiştir.³⁷

Zehebî, “Ali b. Zeyd b. Cüd’ân hadis hafızlarından biridir. Fakat hüccet (sika) değildir.”³⁸ demiştir.³⁹

h. İbnü Hacer el-Askalânî (ö. 852)

İbnü Hacer şunları kaydetmektedir: “İbnü Sa’d, ‘Ali b. Zeyd b. Cüd’ân âmâ olarak dünyaya gelmiştir. Çok hadis rivâyet etmiş fakat zayıf bir ravidir. Hadisi delil getirilmez, demektedir. Salih b. Ahmed babasından naklederek: “Ali kuvvetli değildir.⁴⁰ Fakat insanlar kendisinden rivâyette bulunmuştur.” derken Ahmed b. Hanbel; “Ali b. Zeyd bir şey değildir”⁴¹ derdi. Keza Ahmed b. Hanbel’in oğlu, babasından naklederek “Ali b. Zeyd b. Cüd’ân daîfulhadistir.”⁴² demiştir.

Muaviye b. Salih, Yahya'nın “Ali b. Zeyd zayıftır.” dediğini, Osman ed-Dârimî, “Bu zât kuvvetli değildir” dediğini, İbnü Ebî Heyseme

³⁶ Leyyin’ül-hadis terimi, raviyi cerh etmek için kullanılır ve çürüğe çıkarmanın birinci mertebesinde yer alır. Hadisinin denemek ve araştırılmak üzere yazılabileceğini gösterir. Koçyiğit, Talat, Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992, s. 248.

³⁷ Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzân’ül-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, (thk. Ali. M. el-Becâvî), Dâru’l’fikr, ts. III, 127-129.

³⁸ Bu ifade ravilerin mecrûh olduğuna delalet eden tâbirlerden biridir. Bununla tavsif edilen bir ravinin, adâlet yönü sâkit ve metrûk sayılmazsa da herhangibir şeyle mecrûh olduğu kabul edilir. Bu gibi ravilerin hadisleri ancak araştırılmak amacıyla yazılabilir. Neticede hadisin güvenilir raviler tarafından rivâyet edilen şahidi varsa alınır, aksihalde reddedilir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 247

³⁹ Zehebî, *el-Kâşif fi ma’rifeti men lehu rivâyetün fi’l-kütüb’is-sitte*, Dâru’n-nasr, 1972, II, 285.

⁴⁰ Bu ifade ravilerin cerhedilmesinde kullanılan tâbirlerdendir. Hüccet değildir ve benzeri tabirlerin delâlet ettiği mertebenin aşağısında bulunan bir mertebeye delâlet eder. Bu vasfa sahip olan ravi diğerlerinden daha zayıftır. Bununla beraber hadisi denemek için yazılır. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 247.

⁴¹ Bu ifade ravilerin cerhedilmesi için kullanılan bir tâbirdir ve sika (güvenilir) değildir tâbirine nisbetle bir derece daha hafiftir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 248.

⁴² Bu terim, ravilerin cerhinde kullanılan tâbirlerden biri olup, hadisleri zayıf olan, ancak tamamıyla reddedilmeyip itibar maksadıyla (yâni araştırılmak üzere) yazılmasında bir mahzur görülmeyen kimselere delâlet eder. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 514.

de “Her hususta zayıftır.” dediğini nakletmiştir. Yahya’dan bir rivâyete göre de Ali b. Zeyd b. Cüd’ân hakkında “Leyse bizâk”⁴³ demiştir. Devrî’nin rivâyetine göre de Ali b. Zeyd “hüccet değildir” derken başka bir rivayette “o, bir şey değildir.” demiştir. İclî, “Ali b. Zeyd, Şîa mezhebine meylederdi. Fakat bunda bir sakınca yoktur.” demiştir. Bir seferinde de, “Hadisi itibâr (denemek) için yazılır, fakat kuvvetli değildir.” açıklamasını yapmıştır. Ya’kub b. Şeybe ise “Ali b. Zeyd sikadır, sâlihulhadis’dir. ‘Leyn’den uzak değildir” demiştir.

Cüzânî, “Vâhi’l-hadisdir, zayıf bir ravidir. Kendisinde adâletten ve orta yoldan sapma vardır. Hadisi delil getirilmez.” demektedir. Ebû Zür’a: “O kuvvetli değildir.” demekle yetinmiştir. Ebû Hâtim ise, “Ali b. Zeyd, kuvvetli değildir. Hadisi araştırılmak için yazılır, fakat delil getirilmez. Ancak o, bana Yezîd b. Ziyâd’dan daha sevimlidir. Kendisi âmâ idi ve Şîaya meylederdi.” demiştir. İmam Tirmizî “Ali b. Zeyd sadûk’tur. Ancak başkalarının mevkûf (sahâbî sözü) olarak rivâyet ettiğini çoğu kez merfû (Peygamber’e âit bir hadis) olarak rivâyet ederdi.” demiştir. Nesâî, “Ali b. Zeyd zayıf bir ravidir” derken İbnü Huzeyme, “Hıfzının fenalığı sebebiyle ben onun hadisini delil getirmem” demiştir. İbnü Adiy “Basralılardan olsun, başkalarından olsun, ondan hadis rivâyet etmekten imtina eden birini görmedim. Fakat Şîaya meyilde aşırı giderdi. Zayıflığına rağmen hadisi araştırılmak üzere yazılır.” demektedir. Hâkim Ebû Ahmed “Ali b. Zeyd, muhaddisler nazarında metîn değildir.”⁴⁴ derken Dârakutnî “Ben onun hakkında tevakkuf⁴⁵ ederim. Bana göre leyyin olmakta devam ediyor.” demektedir. Muaz b. Muaz, Şu’be’den naklen, “Ali b. Zeyd ihtilâta mâruz kalmadan önce bize hadis naklederdi.” demiştir. Ebû’l-Velîd ve daha başkaları ise, Şu’be’den şöyle dediğini nakletmişlerdir: “Ali b. Zeyd bize hadis rivâyet ederdi. Fakat o akıllı kıt ve ahlaklı bir kimse idi.” Süleyman b. Harb de Hammad b. Zeyd’den şöyle

⁴³ Bu terim ravilerin cerhinde kullanılan tâbirlerin birinci mertebesinde yer alan bir ifâdedir. Bununla vasfedilen bir ravi, birşeyle mecrûh olmakla beraber adâlet yönü iskat edilmiş sayılmaz. Bu sebeble hadisleri yalnızca araştırılmak üzere yazılır. İhticac edilmez. Defil olarak kullanıl maz. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 248.

⁴⁴ Bu ifade ravileri cerhetmek için kullanılan tâbirlerdendir ve “hucet değildir” tâbiri ile aynı mertebededir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 247.

⁴⁵ Lügatte durmak manasına gelen bu kelime hadis ıstılahında bir kimsenin sika veya mecrûh olduğu hususunda kesin kanaate varılmadığını gösterir. Bu tabir hadis için kullanıldığında onunla amel edilmemesi ve amelin durması anlamına gelir.

dediğini nakleder: “Bize Ali b. Zeyd hadis rivâyet eder, ancak hadislerin sened ve metinlerinde değişiklik yapardı.”⁴⁶ Bir rivâyette ise şöyle demiştir: “Ali b. Zeyd bize bugün bir hadis rivâyet eder, ertesi gün gelir, aynı hadisi sanki o dünkü rivâyet ettiği hadisten başka bir hadismiş gibi (farklı şekilde) rivâyet ederdi.” Amr b. Ali “Yahya b. Saîd el-Kattân, Ali b. Zeyd’den hadis almaktan sakınırdı. Bir gün bize ondan hadis rivâyet edecek oldu, sonra vazgeçti ve “o adamı bırakın’ dedi. Fakat Abdurrahman, şeyhleri tarikiyle ondan hadis rivâyet ederdi. Ebû Ma’mer el-Katî’î, İbnü Uyeyne’den şöyle dediğini nakletmiştir: “Ben Ali b. Zeyd’den birçok şey yazmıştım. Fakat ona ihtiyaç duymadığım için bunları terkettim.” Yezîd b. Zürey’ der ki “Ben Ali b. Zeyd’i gördüm. Fakat ondan bir şey almadım. Zira o bir râfîzî idi.”

İbnü’l-Cüneyd “Ben Yahya İbnü Maîn’e, ‘Ali b. Zeyd ihtilâta mâruz kaldı mı?’ diye sordum, İbnü Maîn, ‘Hayır, o, asla ihtilâta mâruz kalmadı.’ cevabını verdi.” demiştir.

İbnü Hacer devamla şöyle der: “İbnü’l-Kânî, Ali b. Zeyd hayatının sonlarında ihtilâta mâruz kaldı ve hadisi terkedildi.”⁴⁷ demektedir. es-Sâcî ise şöyle demiştir: “Ali b. Zeyd ehli sıdkdan idi ve ileri gelen bir topluluğun kendisinden rivâyeti muhtemeldir. Ama o, güvenilirliğinde ittifak edilen kimseler makamında değildir.”

İbnü Hibbân, “Ali rivâyetinde çoğu kez yanılır ve hatâ ederdi. Bu sebeble terkedilmeye müstehak oldu” demiştir. Diğer muhaddisler ise; “Ondan rivâyet edilen hadislerin en münkeri (kötüsü),⁴⁸ Hammad b. Seleme'nin kendisinden Ebû Nadra Ebû Saîd tarikiyle merfû olarak rivâyet

⁴⁶ Sözlükte bir şeyin ahvâlini ve şeklini değiştirmek, altını üst, üstünü alt, içini dış, dışını iç yapmak demektir. Hadis rivâyetinde ise, hadis ravilerinin isimlerinde, sened ve metinlerinde değişiklik, takdim ve tehir yapmaktan ibarettir. Bu, ya ravinin zayıflığından kaynaklanır, ya da kasten yapılır. Kasten yapılırsa, hadise sahih süsü vermek suretiyle ona râğbeti artırmak gayesi güdülür. Bu durum hadis uydurmaktan farkıdır. Umumiyetle yalancı (kezzab) ve hadis uyduran (vadda) kimselerin işidir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 220-222.

⁴⁷ Hadis ilminde bu tabir, sika kimseler olarak bilinen ravilerin çeşitli sebeplerle akıl ve şuurlarında meydana gelen bir hastalık neticesi, rivâyet ettikleri hadislerde çok hataya düşmeleridir.

⁴⁸ Münker hadis, zayıf bir ravinin, güvenilir ravilere muhalif olarak rivâyet ettiği ve bu rivâyetiyle tek kaldığı hadise münker denilir. Daha başka tanımlar için bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 338- 340.

etliği 'Muaviye'yi şu minberin ağaçları üzerinde görerseniz dahi onu öldürünüz' haberidir."⁴⁹

Yukardaki hadis otoritelerinin Ali b. Zeyd. b. Cüd'ân hakkındaki tespit ve tenkitlerinden de anlaşılacağı gibi bu şahıs zayıf ve metrûk bir ravidir. Bir iki kişinin, hakkında kullandığı müsbet ifadeler sebebiyle ihtilafli bir şahıs olarak karşımıza çıksa da muhaddislerin büyük çoğunluğuna göre zayıf addedilmiş ve hadisiyle ihticac edilmeyeceği söylenmiştir. Usul ilminin ilkelerine göre bu gruba giren ravilerin haberiyle amel edilmez.

Hanefî âlimlerden Zafer Ahmed et-Tehânevî, Hanefî mezhebinin delillerini müdafaa etmek amacıyla kaleme aldığı ve zayıflığında ittifak edilen bazı haberleri bile sahih veya hasen gibi göstermeye çalıştığı *İ'lâu's-sünen* adlı eserinde Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın muasırı olan onca hadis imamının hakkındaki menfi kanaatini görmezden gelip İbnü Hacer'in naklettiği bir iki müsbet ifadeyi seçerek Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ı güvenilir bir ravi, hadisini de hasen hadis olarak göstermiştir.⁵⁰

Halbu ki bir hadis ravisinin bir veya iki hadis imamı tarafından mecrûh, bir veya iki hadis imamı tarafından da adâletli sayılması hâlinde birincisine itibar edilir ve hüküm ona göre verilir. Çünkü cerheden veya onun hadis rivâyetinde kusur teşkil eden ayıplarını ortaya koyan kimse, hadis ravisinde gizli olan ve onun adâlet sahibi olduğunu söyleyen kimse tarafından bilinmeyen bir kusurunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan adâlet sahibi olduğunu söyleyen kimsenin, ravi hakkındaki hükmü, mecrûh sayanın hükmünün doğruluğunu ortadan kaldırmaz.⁵¹ Hattâ bir ravi, kalabalık bir hadis imamı tarafından adâletli, buna mukabil daha az sayıda hadis imamı tarafından sebepleri beyan edilerek mecrûh sayılsa, hüküm yine mecrûh sayanların sözlerine göre verilir. Bu hususta ehli ilim ittifak halindedir.⁵²

⁴⁹ İbnü Hacer, *Tehzîb'ül-tehzi'b*, IV, 203-204.

⁵⁰ Bk. et-Tahânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *İ'lâu's-sünen*, Pakistan, ts. VIII, 37-38.

⁵¹ Bu konuda bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Beyrut, 1986, s. 132; İbnü Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salahuddin Abdirrahman b. Musa eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadis (Mukaddimetü İbni Salah)*, (thk. Nureddin el-İtr), Dimeşk, 1984, s. 109-110; Suyûtî, *Tedribü'r-ravi*, Mısır, 1379, s. 204-205.

⁵² Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, s. 134; İbnü Salah, *Ulûmü'l-hadis*, s. 109-110; Suyûtî, *Tedribü'r-ravi*, s. 204-205.

2. Abdullah b. Muhammed el-Adevî (el-Belvâ)

Câbir hadisi'nin senesinde bulunan ikinci ravi Abdullah b. Muhammed el-Adevî'dir. Ali b. Zeyd b. Cüd'ân, Ömer b. Abdilazîz, Abdullah b. Fîrûz ed-Dânâc, Ebû Sinan el-Mısırî, İbnü Akîl ve Zührî'den rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Velîd b. Bükeyr Ebû Cennâb hadis rivâyet etmiştir.⁵³ Şimdi bu ravi ile alakalı değerlendirmelere yer verelim.

a. Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256)

Buhârî, Abdullah b. Muhammed el-Adevî hakkında "bu şahıs Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'dan, Velîd b. Bükeyr de kendisinden hadis rivâyet etmiş olup, "Münkerü'l-hadisdir.⁵⁴ Hadisinin 'mutâbî'⁵⁵ yoktur."⁵⁶ demektedir.

Ahmed Muhammed Şâkir, "İmam Buhârî, 'Münkerü'l-hadis' tâbi-riyle kezzâb olan ravileri kastederdi." demektedir.⁵⁷ Yahya b. Saîd el-Kattân, Buhârî'nin "Hakkında 'Münkerü'l-hadisdir, dediğim ravilerin hiç birisinden hadis rivâyet edilmesi caiz değildir." dediğini rivâyet etmiştir.⁵⁸ Şu halde Buhârî'ye göre Abdullah b. Muhammed el-Adevî, 'Kezzâb'⁵⁹ (hadis rivâyetinde yalanı meslek hâline getiren) bir ravidir. Dolayısıyla onun rivâyetiyle amel edilmesi caiz değildir.

⁵³ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *ed-Duafâu's-sağîr*, Beyrut, 1986, s. 70; İbnü Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut, 1991, III, 263; Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*, Beyrut, 1984, II, 298; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, II, 485; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn*, Beyrut, 1986, II, 138; Nâsirüddîn el-Albânî, *İrvâu'l-ğalîl fi tahrîc-i menâri's-sebîl*, Beyrut, 1985, III, 51.

⁵⁴ Bu tâbir hadis ravilerinin cerhinde kullanılan tâbirlerden olup "hadisi kabul edilmeyen, rızâ gösterilmeyen kimse" mânâsına gelir. Şiddet bakımından üçüncü mertebede bulunan bu tâbir, "Daîfulhadis", "Daîfun", "Hadisuhu münkerun". "Vâhiyülhadis" ve "Vâhin" gibi tâbirlerle aynı sırada yer alır. Bk. Suyûtî, *Tedrîbü'r-ravi*, s. 233.

⁵⁵ Mütâbî: Rivâyetiyle tek kaldığı zannedilen bir râvinin hadisine uygun olarak, o ravinin şeyhinden veya daha yukarıdaki şeyhlerden bir başka ravi vasıtasıyla rivâyet edilen aynı hadise denir. Yâni 'ferd' zannedilen bir hadisi 'ferd' olmaktan çıkaran ve onu takviye eden diğer rivâyet demektir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 366-368.

⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, Beyrut, ts. V, 190; a. mlf. *ed-Duafâu's-sağîr*, Beyrut, 1986, s.70.

⁵⁷ Ahmed-Muhammed Şâkir, *el-Bâis'ül-hasis Şerhu İhtisâr-ı ulûm'il-hadis*, Beyrut, 83, s. 101.

⁵⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 6; Ahmed-Muhammed Şâkir, *el-Bâis'ül-hasis şerhu ihtisâr-ı Ullûm'il-hadis*, s. 101.

⁵⁹ Kezzâb: Hadis rivâyetinde yalancılığı meslek hâline getiren raviler için kullanılır. Cerh lafızları arasında en kötü mertebeye delâlet eden tâbirlerden biridir. Mübalâğa sığasıyla bir işin failini gösteren bu kelime çok yalancı mânâsına gelir. Böylelerinin rivâyeti asla kabul edilmez. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 230.

b. İbnü Ebî Hatim er-Râzî (ö. 277)

İbnü Ebî Hâtim şöyle der: “Abdullah b. Muhammed el-Adevî, Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân‘dan hadis rivâyet eder. Kendisinden de Velîd b. Bukeyr hadis rivâyet etmiştir. Ben babamı şöyle söylerken işittim: “Abdullah b. Muhammed el-Adevî münkerü‘l-hadisdir ve meçhûl bir şeyhtir.”⁶⁰

c. İmam Nesâî (ö. 303)

Nesâî şunları kaydeder: “Veki‘ İbnü‘l-Cerrah onun için ‘Adevî hadis uydururdu’⁶¹ derken, İbnü Hibban “Adevî‘nin rivâyet ettiği haberin delil gösterilmesi caiz değildir.” demiştir.”⁶²

d. Ebû Ca‘fer Mûsâ b. Muhammed el-Ukaylî (ö. 323)

Ukaylî, Adevî hakkında şunları kaydeder: “Abdullah b. Muhammed el-Adevî Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân‘dan hadis rivâyet etmiştir. Bana Âdem b. Musa haber vererek şöyle dedi: Ben, Buhârî‘nin şöyle dediğini işittim: Adevî “Münkerü‘l-hadisdir” Bu hadisi (Câbir hadisini kastediyor) bize Muhammed b. İsmâîl ve Beşir b. Mûsa naklederek şöyle dediler: Bize Abdullah b. Salih el-İclî haber verdi. Dedi ki ‘Bize Velid b. Bukeyr, Abdullah b. Muhammed el Adevî‘den, o Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân‘dan, o Saîd b. Müseyyeb‘den, o da Câbir b. Abdillâh (r.a)‘dan Hz. Peygamber‘in şöyle dediğini rivâyet etti: “...Ben hayatta iken veya öldükten sonra başında âdil veya zâlim bir imâmı (devlet başkanı) varken kim, Cuma namazını küçümseyerek veya hakkını inkâr ederek terk ederse, Allah o kimsenin iki yakasını bir araya getirmesin...” Bu kelâm zayıflıkta buna benzer bir senetle başka bir târikten daha rivâyet edilmiştir.⁶³

Ukaylî Câbir hadisinin asılsız olduğunu ifade etmek için ‘hadis‘ terimini kullanmayıp ‘bu kelâm’, tâbirini kullanmıştır. Haberdan anlaşıldığına göre bu Câbir hadisine Buhârî de vâkıf olmuş, fakat asılsız kabul ettiği için ‘Sahîh‘ine almamıştır.

d. İbnü Hibbân (ö. 354)

⁶⁰ İbnü Ebî Hâtim, *Kitâbü‘l-cerh ve‘t-ta‘dil*, V, 156.

⁶¹ Hadis ravilerinin cerhinde kullanılan ve bir ravinin hadis uydurduğuna delâlet eden bu tâbir, cerhin en şiddetli şekillerinden biridir. Hz. Peygamber tarafından söylenmemiş, onun ağzından çıkmamış bir sözü hadise benzeterek ona isnad eden ve hadismiş gibi ondan rivâyet eden kimseleri ifâde eder. Böyle bir kimsenin hadisi asla kabul edilmez.

⁶² Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şuayb, *ed-Duafâu ve‘l-metrükîn* (Buhârî‘nin *ed-Duafâu‘s-sağîr* adlı eseriyle birlikte basılıdır), Beyrut, 1986, s. 70.

⁶³ Ukaylî, *ed-Duafâu‘l-kebir*, II, 298.

İbnü Hibban, Adevî hakkında şunları kaydeder: “Adevî, rivâyeti- nin az olmasına rağmen gerçekten münkerü'l-hadisdir. Onun hadisi, sika ravilerin hadisine, rivâyeti de sika ravilerin rivâyetlerine benzemez. Bi- naenaleyh Adevî'nin hadisinin delîl gösterilmesi caiz değildir. Kendisi, “Âdil veya zâlim bir imâmı (devlet başkanı) varken kim, Cuma namazını küçümseyerek veya hakkını inkâr ederek terkederse, Allah o kimsenin iki yakasını bir araya getirmesin...” şeklinde gelen Câbir hadisinin ravisi- dir.”⁶⁴

e. Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî (ö. 458)

Beyhâkî şöyle der: “Abdullah b. Muhammed el-Adevî “Münkerü'l- hadis'dir. Hadisinin mutâbâ'i yoktur.” Bunu İmam Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî ifade etmiştir.”⁶⁵

f. İbnü'l-Cevziyye (ö. 597)

İbnü'l-Cevziyye şöyle der: “Veki' İbnü'l-Cerrâh, 'Adevî hadis uy- dururdu' demiştir. Buhârî ile İbnü Ebî Hâtim er-Râzî: 'Adevî münkerü'l- hadisdir' derlerken, İbnü Hibbân, 'Adevî'nin hadisinin delil getirilmesi caiz değildir' demektedir.”⁶⁶

g. Zehebî (ö.748)

Zehebî şu bilgileri kaydeder: “Buhârî: 'Adevî, münkerü'l-hadisdir' derken, Veki' İbnü'l-Cerrâh, 'Adevî hadis uydururdu' demiş, İbnü Hib- ban da, 'Abdullah b. Muhammed el-Adevî'nin hadisi ile ihticac edilmesi caiz değildir' demiştir.”⁶⁷

Zehebî, kütüb-ü sittede rivâyeti bulunan ravilerin hallerini ortaya koymak için kaleme aldığı *el-Kâşif* adlı eserinde de, Adevî hakkındaki kanaatini; “Abdullah b. Muhammed el-Adevî, çok zayıf bir ravidir.”⁶⁸ şeklinde özetlemektedir.⁶⁹

h. İbnü Hacer (ö. 852)

⁶⁴ İbnü Hibbân, *Kitâb'ül-mecrûhîn min'el-muhaddisîn ve'd-duafâu ve'l-metrûkîn*, II, 9.

⁶⁵ Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünen'ül-Kübrâ*, Dâru'l-fikr, ts. III, 171

⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn*, II, 138.

⁶⁷ Zehebî, *Mizân'ül-İ'tidâl*, II, 485.

⁶⁸ Ravilerin mecrûh addedilmesinde kullanılan "daifun cidden" tâbiri, zayıf tâbiri ile cerhedilen ravilere nisbetle zayıflık yönünden bir derece daha aşağı olan kimselere delâlet eder. Bu sebeple, haklarında bu tâbir kullanılan ravilerin hadisiyle istishâd olunmaz (şâhid gösterilmez) yâni delil olarak kullanılmaz, denemek için de olsa yazılmaz. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 515.

⁶⁹ Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâyetün fi'l-Kütüb'is-Sitte*, Dâru'n-nasr, 1972, II, 128.

İbnü Hacer, Adevî hakkında şunları kaydeder: “Buhârî ile Ebû Hâtim: ‘Adevî münkerü’l-hadisdir,’ demişlerdir. Ebû Hâtim buna ‘Adevî mechûl bir şeyhtir’ hükmünü de ilâve etmiştir. Dârakutnî, ‘Adevî metrûk bir ravidir’⁷⁰ demiştir.

Müellif devamla şöyle demektedir: “Buhârî, ‘Abdullah b. Muhammed el-Adevî, münkerü’l-hadisdir, hadisinin mutâbi’i yoktur.’ derken Veki‘ İbnü’l-Cerrah, ‘Adevî hadis uydururdu’ demiş, İbnü Hibbân da, ‘Adevînin rivâyet ettiği haberin delil getirilmesi caiz değildir’ hükmünü vermiştir. Dârakutnî, münkerü’l-hadisdir.’ demiştir. İbnü Abdilber, ‘Hadis imamlarının tamamı, bu hadisin, yani İbnü Mâce’nin rivâyet ettiği Câbir hadisinin Abdullah b. Muhammed el-Adevî’nin uydurması olduğunu, kendisinin de muhaddisler arasında yalancılıkla (kezzâb) damgalanmış bulunduğunu söylemektedirler.’ demiştir.”⁷¹

İbnü Hacer *et-Telhîs’ül-habîr* adlı eserinde bu konuda şunları kaydeder: “Bu hadisi İbnü Mâce rivâyet etmiştir. Senedinde Abdullah b. Muhammed el-Adevî vardır ki, o ‘vâhi’l-hadistir’. Bu hadisi başka bir kanalla el-Bezzâr da *el-Müsned*’inde rivâyet etmiştir. Fakat bunun senedinde de Ali b. Zeyd b. Cüd’ân vardır. Dârakutnî, ‘bu hadisin hiç bir senedi sahîh değildir’ demektedir. İbnü Abdilber, “Bu haber ‘vâhi’l-İsnâddır’ demiştir.”⁷²

İbnü Hacer *el-Kâfi’s-şâf fi tahrîc-i ehâdis’il-Keşşâf* adlı eserinde de şöyle der: “Bu hadisi İbnü Mâce, Abdullah b. Muhammed el-Adevî’den rivâyet etmiştir. Veki‘ İbnü’l-Cerrâh’tan rivâyete göre Adevî hadis uydururdu. Ancak hadisin Ebû Ya‘lâ’nın *Müsned*’inde Fudayl b. Merzûk tarîkiyle gelen başka bir senedi daha var ki bu senet hakkında biraz düşünmek gerekir!! Ebû Ya‘lâ demiş ki “Bu haberi Taberânî *el-Mu‘cemu’l-evsât*’ında Mûsa b. Atiyye el-Bâhilî, Fudayl b. Merzûk tarikiyle Atiyye el-

⁷⁰ Metrûk: Bu, yalancılıkla itham olunan kimselerin rivâyeti ile teferrüd ettiği, mâlum kâidelere muhalif hadis olduğuna göre, ravilerin cerhinde kullanılan “Metrûkühadis” tâbirinin de hadisi terkedilen raviler için kullanıldığı kendiliğinden anlaşılır. Buna göre mezkûr tâbir, “kezzâb” ve “Hadis Vaz Edici” (hadis uydurucu) gibi cerhin en şiddetli mertebelerinden bir derece evvel gelir. Ve “müttehemün bi’l-kizb” mertebesiyle aynı derecede yer alır. Geniş bilgi için bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 272-273

⁷¹ İbnü Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, III, 263-264.

⁷² İbnü Hacer, *et-Telhîs’ül-habîr fi tahrîc’ir-Râfi’il-kebîr*, Dâru’l-fikr, ts. IV, 486; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylül’-evtâr şerhu Müntekâ’l-ahbâr min ehâdis-i Seyyid’il-ahyâr*, Kahire, ts, III, 222.

Avfî'den o da Ebû Saîd'den rivâyet etmiş, aynı zamanda Yahya b. Habîb onu Mûsa b. Atiyye'den tek başına nakletmiştir."⁷³ Bu haberi Es'ad b. Mûsa ve Abdullah b. Salih el-İclî, Fudayl b. Mezrûk'tan, onlar da Velid b. Bükeyr'den, Velid, Abdullah b. Muhammed el-Adevî'den, o da Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'dan, o da Said İbnü Müseyyeb kanalıyla Câbir b. Abdillah'tan haber vermiştir. Şu halde haberin diğer bütün tarîkleri Abdullah b. Muhammed el-Adevî'ye dönmüş oldu.⁷⁴

i. Nâsiruddîn el-Elbânî,

Elbânî, Câbir hadisi ve ravilerinden bahisle şu açıklamaları kaydeder: "Bu hadisi İbnü Mâce, *Sünen*'inde, Ukaylî, *ed-Duaîfâ*'sında, İbnü Adiy, *el-Kâmil fi'd-duaîfâ*'sında, Beyhâkî, *es-Sünen'ül-kübrâ*'sında ve Vahidî, *et-Tefsîr*'inde Ali b. Zeyd b. Cüd'ân ve Abdullah b. Muhammed el-Adevî tarikiyle Velid b. Bükeyr Ebû Cennâb'dan rivâyet etmişlerdir. Bu senet gerçekten çok zayıf bir senettir ve kendisinde dört ayrı illet bulunmaktadır.

Birinci illet; Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın zayıf olması.

İkinci illet; söz konusu Adevî'dir. Hafız İbnü Hacer, Adevî metrûk bir kimse olup Veki' İbnü'l-Cerrah onu hadis uydurmakla itham etmiştir, der. Aynı sebeple senedi, Beyhâkî de illetli saymış ve hadisi naklettikten sonra Adevî münkerü'l-hadistir. Hadisinin mutâbi'i yoktur. Bunu Muhammed b. İsmail el-Buharî söylemiştir, demektedir. Keza, Hâfız İbnü Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr* adlı eserinde Adevî, 'vâhi'l-hadis'tir."⁷⁵ demiştir. Bu hadisi başka bir tarikle el-Bezzâr da rivâyet etmiş, fakat bunun senedinde de Ali b. Zeyd b. Cüd'ân bulunmaktadır. Dârakutnî; "Hadisin her iki tarîki de sabit değildir, hadis olarak aslı yoktur." demiştir. Hafız İbnü Hacer'in bahsettiği diğer rivâyet tarîki biraz ileride gelecektir. Fakat Hâfızın bu ifadesi hadisin birinci tarîkinde Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın bu-

⁷³ Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. El-Müsennâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (thk. Hüseyin Selim Esed), Dimeşk, 1984, III, 381.

⁷⁴ İbnü Hacer, *el-Kâfi's-şâf fi't-tahrîc-i ehâdis'il-Keşşâf*, (Bu eser, Zemahşerînin Keşşâf'ında geçen hadislerin asıllarını ortaya koymak için yazılmış olup Keşşâf ile birlikte basılmıştır.), Beyrut, ts. IV, 171. Ayrıca bk. İbnü Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 448.

⁷⁵ Vâhi'l-hadis: hadis ravilerinin cerhinde kullanılan tâbirlerden biri olup "metrûkühadis" (hadisi terkedilen) ve kezzâb (hadis rivâyetinde yalancılığı meslek haline getiren) gibi tâbirlerle aynı mertebede kullanılan bir terimdir. Hakkında bu tâbir kullanılan bir ravinin hadisi denemek ve araştırmak için de olsa yazılmaz. Ona itibar edilmez. Şâhid olarak da kullanılmaz. Bk. Suyûtî, *Tedribü'r-ravi*. s. 223; Koçyiğit. *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 501.

lunmadığı vehmini vermektedir. Hâlbuki hakikat böyle değildir. İki senette de Ali b. Zeyd b. Cüd'ân ve Abdullah b. Muhammed el-Adevî bulunmaktadırlar.

Üçüncü illet; senette bulunan Velid b. Bükeyr Ebû Cennâb'dır. Nevevî, *et-Takrîb* adlı eserinde Ebû Cennâb "Leyyin'ül-hadisdir"⁷⁶ demektedir. Bu hadisin senedinde de ihtilaf edilmiştir ki, bu da ayrı bir illettir.

Dördüncü illet de şudur: Hasan b. Hammad el-Kûfî şöyle demiştir: "Bize Abdullah b. Muhammed el-Adevî haber vererek dedi ki; 'Ben Ömer b. Abdülazîz'i minber üzerinde şöyle derken işittim: Bize Ubâde b. Abdillâh Talha b. Ubeydillâh'ın şöyle dediğini haber verdi: Ben Rasûlullah (s.a.v)'ı şöyle derken işittim: "...Ben hayatta iken veya öldükten sonra başında âdil veya zâlim bir imâmı (devlet başkanı) varken, kim, Cuma namazını küçümseyerek veya hakkını inkâr ederek terk ederse, Allah o kimsenin iki yakasını bir araya getirmesin..." Bu hadisi, el-Bâğandî *Müsned-i Ömer b. Abdilazîz*, Ebû Tâhir el-Enbârî, *el-Meşîha* ve Ziyâ'ül-Makdîsî de, *el-Muhtâre* adlı eserlerinde nakletmişlerdir. Bunların hepsi de onu Hasan b. Hammad kanalıyla Abdullah b. Muhammed el-Adevî'den rivâyet etmişlerdir. Adı geçen bu Hasan b. Hammad sika'dır. Onun bu rivâyeti muhalifi olan Ebû Cennâb'ın rivâyetinden öne geçirilmeye daha evlâdır. Bu hadis de Velid b. Bükeyr Ebû Cennâb'ın Adevî'den rivâyet ettiği Câbir hadisi gibi iki ayrı senetle daha gelmiştir. Ki bu iki senette Adevî yoktur. Hadisin birinci senedi şöyledir: Ferve, el-Hannât'tan; Hannât, Ebû Fâtıma'dan; Ebû Fâtıma, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'dan; Ali b. Zeyd b. Cüd'ân, Saîd b. Müseyyeb'den; o da Câbir b. Abdillâh'tan mevzu bahis olan hadisi rivâyet etmiştir. Bu haberi bu senetle Ziya el-Makdîsî, *el-Muhtâre* adlı eserinde nakletmiştir. İkinci senet şöyledir: Bakıyye b. Velîd, Hamzâ b. Hasan'dan; o da, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'dan söz konusu haberi rivâyet etmiştir. Bu senedi ise Abd b. Humeyd, *el-Müntehâb* adlı eserinde rivâyet etmiş, ondan da İbnü Asâkîr nakletmiştir.⁷⁷ Bu iki sened de zayıftır. Bu iki seneddeki raviler –Ali b. Zeyd b. Cüd'ân ve Bakıyye

⁷⁶ Leyyin'ül-hadis: Ravilerin çürük sayılmasında kullanılan tâbirlerin birinci mertebesinde yer alır. Hadisi metrûk olmayıp denemek ve araştırılmak üzere yazılır, demektir. Bk. Suyûtî, *Tedribü'r-ravi*, s. 248.

⁷⁷ Abd b. Humeyd, Humeyd b. Nasr Ebû Muhammed, *Müsned-i Abd b. Humeyd* (thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî-Mahmud Muhammed Halîl es-Saîdî), Kahire, 1988, I, 344.

hariç- muhaddisler arasında tanınmamaktadırlar. İkisi de meçhuldür. Ali b. Zeyd b. Cüd'ân ve Bakıyye ise zayıftırlar.

Elbânî devamla şöyle der: Hadisin Câbir b. Abdillâh'tan gelen başka bir tarikine de rastladım. Ayrıca Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen başka bir senedini buldum. Bu tarihi, Nasr b. Hammâd vasıtasıyla rivâyet edilmiştir. Nasr şöyle demiştir: "Bize Muhammed b. Mutarrîf Gassânî, Zeyd b. Eslem'den o da Câbir b. Abdillâh'tan şöyle dediğini haber verdi: 'Bize Peygamber (s.a.v) hutbe esnasında şöyle buyurdu: "Ben hayatta iken veya öldükten sonra başında âdil veya zâlim bir imâmı (devlet başkanı) varken kim, Cuma namazını küçümseyerek veya hakkını inkâr ederek terk ederse, Allah o kimsenin iki yakasını bir araya getirmesin..." Bu senedi, Ziyâü'l-Makdîsî *el-Müntekâ min mesmûâtî bi Merv* adlı eserinde nakletmiştir. Bu senet de gerçekten çok zayıftır. Bunun musîbeti de Nasr b. Hammad'dır. Zira Yahya b. Maîn: "Nasr kezzâbtır, (yâni hadis rivâyetinde yalancılığı meslek hâline getiren bir kimsedir.)" demiştir. Nesâî, "Nasr, sika değildir"⁷⁸ derken İmam Müslim "Nasr, zâhibül hadistir"⁷⁹ demiştir. Sâlih Cezere "Nasr b. Hammâd'ın hadisi yazılmaz" derken Ahmed b. Hanbel Yahya b. Maîn'den naklen "kezzâbdır" demiştir.⁸⁰ Saniyorum, Ukaylî birinci senedin akabinde, "Bu kelâm zayıflıkta buna benzer bir senedle başka bir yoldan daha rivâyet edilmiştir" derken bu tarike işaret etmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet edilen şâhidine gelince, onun metni şöyledir: Rivâyete göre Ebû Saîd demiş ki "Bir gün Rasûlüllah (s.a.v) bize bir hutbe îrâd ederek şöyle buyurdu: "Allah içinde bulunduğum bu senenin, bu ayının bu saatinde bu makamımda kıyâmete kadar size Cuma namazını farz kıldı. Âdil veya zâlim bir imâmı olduğu halde özürsüz olarak her kim onu terkederse, o kimsenin iki yakası bir araya gelmez ve onun işinde bereket yoktur. Bilmiş olun ki, böylesi-

⁷⁸ Bu tâbir, cerh tâbirlerinin en şiddetlilerinden olup bu vâfa sahip olan bir ravinin ve hadisinin terkedildiğine delâlet eder. Gerek adâlet, gerekse zapt yönünden güvenilir olmayan kimseler hakkında kullanılır. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 247

⁷⁹ Hadis ravilerinin cerhinde kullanılan "zâhibül-hadis" tâbiri, sâkıt (berbad) olan, hadisi hiçbir surette yazılmayan ravilere delâlet eder. İbnü Salah, İbnü Ebî Hâtim'e uyararak bu tâbirin dördüncü mertebede, metrûk'ül-hadis ve kezzâb tabiriyle aynı mertebede olduğunu belirtmiştir. Bk. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 512.

⁸⁰ Bu konuda bk. Zehebî, *Mizân'ül-i'tidâl*, IV, 250-251.

nin ne namazı, ne haccı, ne zekatı, ne de iyiliği kabul edilir.”⁸¹ Taberânî bu haberi, Atiyye’den Fudayl’dan başkası, Fudayl’dan da Musa’dan başkasının rivayet etmediğini söylemiştir. Bu haberin senedi ise, Atiyye ve Fudayl b. Merzûk sebebiyle, zincirleme olarak zayıf bir senettir. Ben bu iki ravinin durumunu *Silsiletü’l-ehâdis’id-daîfe* adlı eserimde açıkladım.⁸² Mûsa b. Atiyye el-Bâhilî meçhul bir ravi olup ben onu tanımıyorum. Bu hadisi el-Heysemî, *Mecmâu’z-zevâid* adlı eserinde Taberânî’den aktararak şöyle demiştir: “Bu haberi Taberânî, *el-Evsât*’ında rivâyet etmiştir. Sene-dinde Mûsa b. Atiyye el-Bâhilî var ki, ben onun terceme-i hâinden bahsedene hiç bir kimse bulamadım. Geriye kalan ravileri ise sika ravilerdendir”⁸³ Bu nasıl olur? Hâlbuki geriye kalan ravileri arasında Fudayl b. Merzûk ve Atiyye el-Avfî bulunmaktadır. Fudayl b. Merzûk hâl bakımından Atiyye’den daha fenadır.⁸⁴ Sonra bu hadisin Said b. Müseyyeb tarihiyle Câbir b. Abdullah’tan gelen ve içerisinde “Âdil veya zâlim bir imamı olduğu halde” ifadesi bulunmayan başka bir senedini daha buldum. Bunu da Ebû Ya’lâ *Müsned*’inde Fudayl b. Merzûk’tan nakletmiştir. Fudayl demiş ki “Bana Velid b. Bükeyr Ebû Cennâb, Muhammed b. Ali’den, o da Saîd b. Müseyyeb’den bu şekilde haber verdi”⁸⁵ Bu Velid daha önce sözü geçen ve zayıf bir kimse olan Ebû Cennâb değilse, ben onu tanımıyorum. Bu sebeple hadisin senedinde ıztrap vardır. (Yani hadis muzdariptir). Zira söz konusu bu hadisi bazan Abdullah b. Muhammed el-Adevî’den, o da Ali b. Zeyd b. Cüd’an’dan, o da Said b. Müseyyeb’den rivâyet eder. Bazan da Muhammed b. Ali’den, o da Said b. Müseyyeb’den rivâyet eder. Fakat râvisi Fudayl b. Merzûk hafıza cihe-tinden zayıftır. İbnü Ebî Hâtim bunu *el-İlel*’inde Velîd b. Bükeyr’den iki ayrı tarihiyle de rivâyet ederek şöyle demiştir: “Babam, ‘bu, münker bir hadistir.’ dedi. Ben babama, ‘Abdullah b. Muhammed el-Adevî’nin hâli nedir?’ diye sordum. Babam, ‘meçhul bir şeyhdir. Kezzâb (hadis rivâyetinde yalanı meslek hâline getiren bir ravi)’dır’ cevâbını verdi.”⁸⁶

⁸¹ Taberânî, Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *Mu’cemü’l-avsât* (thk. Tânk b. ‘Ivazullah b. Muhammed-Abdülmühsin b. İbrahim el-Hüseynî), Kahire, 1415, II, 64; Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmâu’z-zevâid*, Beyrut, 1412, II, 383.

⁸² Bk. Nâsiruddîn el-Albânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’-d-daîfe*, Riyad, 1988, I, 35.

⁸³ Heysemî, *Mecmâu’z-zevâid*, II, 383.

⁸⁴ Bk. Nâsiruddîn el-Albânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’-d-daîfe*, I, 35-36.

⁸⁵ Ebû Ya’lâ, *Müsnedü Ebî Ya’lâ*, III, 381.

⁸⁶ Nâsiruddîn el-Elbânî, *İrvâu’l-ğalîl*, Beyrut, 1985, III, 50-54.

Görüldüğü üzere Hanefîlerin devlet başkanı şartını ileri sürerken dayandıkları Câbir hadisinin ravilerinden iki tanesi hadis imamları tarafından mecrûh addedilmişlerdir. Abdullah b. Muhammed el-Adevî hem kendi döneminde, hem de müteakip devirlerde yaşayan hadis otoriteleri tarafından “münker”, “metrûk”, “vaddâ‘ (hadis uyduran)” ve “kezzâb” addedilmiş olup hakkında bir tek imâmın müsbet ifadesine rastlanmamaktadır. Böyle bir hadisle amel etmek başta Ebû Hanîfe’nin usûlüne aykırıdır. Zira o, bir hadisin delil olması için ravisinin sika (güvenilir) ve adâlet sahibi olmasını şart koşturmuştur.⁸⁷

Hadisin, senedi itibariyle asılsız olması bir yana, muhtevâsı da asılsız olduğuna delil teşkil etmektedir. Zira hadiste oruçtan, zekâtтан ve hacdan bahsedilmektedir. Oruç ibâdeti bizden önceki ümmetlere de farz kılınmış olmakla birlikte İslâm’da, hicretin ikinci yılında, yâni Hz. Peygamber’in Medîne’ye gelişinden bir buçuk yıl sonra Şâban ayının onuncu gününde farz kılınmıştır. Zekât ibâdetinde de durum böyledir. O da oruçtan önce olmak üzere hicretin ikinci yılında farz kılınmıştır. Hac ibâdeti, câhiliyye devrinde müşrikler tarafından biliniyor olsa da İslâmiyette Cuma namazının farz kılınışından sonra, bir rivayete göre, hicretin altıncı senesinde, meşhur olan diğer bir rivayete göre de hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır. Cuma namazının farz olduğunu beyan eden âyet ise, hicretin hemen ilk günlerinde nâzil olmuştur. Cuma namazı Mekke’de iken Rasûlullah tarafından meşru kılınmasına rağmen onun farziyyetini tasdik eden âyet hicretin ilk günlerinde Hz. Peygamber’in kıldırıldığı ilk Cuma namazında meydana gelen bir olay üzerine nâzil olmuştur. Câbir hadisi Cuma namazının farz kılındığı tarihi tespit ederek söze başladığına göre, bu hâdisenin, ilgili âyetin inişini müteâkiben veya Rasûlullah’ın Mekke’den Medîne’ye hicreti esnasında Ranûna vadisinde Sâlim b. Avfoğulları yurdunda kıldırıldığı ilk Cuma namazının hutbesi esnasında meydana gelmiş olması gerekir. İki durumda da Hz. Peygamber’in bu açıklamasının(!) hac ibâdetinin farz kılınmasından en az altı yıl önce vukûbulduğu anlaşılmaktadır.

Henüz farziyeti bilinmeyen ve 2 ila 9 yıl aradan sonra meşrû kılınacak olan ibâdetlerden bahisle Rasûlullah’ın “Biliniz ki böylesinin ne haccı, ne zekâtı, ne de orucu kabul edilir...” buyurmuş olması muktezayı hale uygun düşmez. Hz. Peygamber’in henüz farz kılınmayan ve insan-

⁸⁷ Ebû Zehra, *Usulü'l-fikh*, s. 109.

lar tarafından farziyeti ve fazileti bilinmeyen bir takım ibâdetlerin kabul edilmeyeceği ihtarıyla sahâbeyi Cuma namazına teşvik etmesi aklı selîme de uygun değildir. Ayrıca bu husus, kelâmın belâgatı ile de bağdaşmayan bir şeydir. Hz. Peygamber, insanların en fasih ve en belîğ konuşanıdır. Bir sözün belîğ oluşu, fesâhatiyle birlikte muktezâyı hâle (ortamın gerektirdiği duruma) uygunluğu ile bilinir. Bu sözde ise böyle bir uyum yoktur. Bu hususlar, Câbir hadisi diye delil getirilen sözün Hz. Peygamber'in sözü olmadığını gösterir.

Hadisin sahih olmadığını gösteren bir husus da değişik yollarla gelen metinleri karşılaştırıldığı zaman, bir birinden farklı lafızlar ihtiva ediyor olmasıdır. Mesela bu hadisin, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned'*inde geçen ve devlet başkanı şartına delil kabul edilen "âdil veya zâlim bir imâmı varken..." ifadesi mevcut değildir.⁸⁸ Bu da, -hadisi sahih saysak bile,- bu ifadenin metne ya sonradan sokulmuş olacağı ya da metin üzerinde tahrifat yapılmış olabileceği ihtimalini akla getiriyor. Bütün bu hususlar, metin tenkidi açısından hadisin asılsız olduğunu gösteren veriler olarak değerlendirilir.⁸⁹ Hanefî fıkıh usulü açısından böyle bir hadisle Kur'an'ın Cuma namazıyla ilgili mutlak hükmü takyid edilemez.

B. "Dört şey sultana aittir. Cuma namazı da bunlardandır." İfadesi

Cessâs Muhtasarı İhtilâfi'l-ulema adlı eseriyle *Ahkâmü'l-Kur'an'*ında sahâbeden Ebû Abdullah (Ebû Bekre'nin kardeşi Nâfi')ın "Zekât(ı toplamak), hadler(i uygulamak), ganimet(i taksim etmek) ve Cuma (namazını kıldırmak) sultana aittir."⁹⁰ dediğini rivayet etmiş fakat Cuma namazını devlet başkanının kıldırmasını şart saymalarına rağmen ne *Cessâs* ne de bu kitabın asıl müellifi olan Tahâvî Cuma bahsinde herhangi bir naklî delile yer vermişlerdir.

⁸⁸ Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. El-Müsennâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (thk. Hüseyin Selim Esed), Dimeşk, 1984, III, 381.

⁸⁹ Bu tür hadislerle müdrec tabir edilir. Hadisin metninde olmayan bir sözü kasten hadise ilave etmek haram olup bunu yapan kimse kezzab kabul edilir. Bk. Ahmed-Muhammed Şakir, *el-Bâisü'l-hâsîs şerhu muhtasarı Ullumi'l-hadis*, Beyrut, 1983, s. 73.

⁹⁰ *Cessâs, Muhtasarı ihtilâfi'l-ulema*, III, 299; a. mlf. *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 283.

Serahsî'nin "Eserde⁹¹ 'dört şey sultana aittir. Cuma da bunlardan-
dır' denilmiştir."⁹² sözünden bu habere işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Kâsânî ile Merginânî bu sözü hadis olarak nakledip Hz. Peygam-
ber "Dört şey emir sahiplerine (sultana) aittir." buyurmuş ve bunlar ara-
sında Cuma namazını da saymıştır demektedirler.⁹³

Zeylâî, Merginânî'nin hadis diye naklettiği bu habere "garibtir"⁹⁴
diyerek Hz. Peygamber'den sahih olarak böyle bir hadisin sabit olmadı-
ğını ifade etmiştir.⁹⁵

İbnü'l-Hümâm bu ifadenin hadis olmayıp Hasan-ı Basrî'ye ait bir
söz olduğunu belirterek: "Hasan, 'dört şey sultana aittir', dedi ve bunlar
arasında Cuma ve Bayram namazlarını da zikretti." demiştir.⁹⁶

İbnü Hacer *el-Keşşâf'* ta geçen hadisleri tahkik için yazdığı *el-Kâfi's-
şâf fi tahrîc-i ehâdis'il-Keşşâf* adlı eserinde; "Ben bu haberi merfû⁹⁷ olarak
(hiçbir kaynakta) görmedim"⁹⁸ demiştir.

Tahânevî "Aynî'nin beyânına göre Hasan, 'dört şey sultana aittir'
dedi ve bunlar arasında Cumayı da zikretti." demiştir.⁹⁹

Hasan-ı Basrî'nin Cuma namazı ve bayram namazlarından bahset-
tiği bir habere hadis kitaplarında rastlayamadık. Hasan-ı Basrî'ye ait

⁹¹ "Eser" tâbiri Peygamber (s.a.v)'den başkalarına âit sözler için kullanılan bir terimdir.
Bk. Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalâhi'l-hadis* (thk.
Muhammed Behcetü'l-Beytâr), Beyrut, 1987, s. 61-62; A'zamî, Muhammed Mustafa,
Studies in Hadith Methodology and Literature, İndiana, 1977, s. 3.

⁹² Serahsî, *el-Mebsut*, II, 41

⁹³ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, II, 193; Merginânî, *el-Hidâye*, II, 98.

⁹⁴ Garib, hadis ıstılahında, metin veya isnâd yönünden tek kalmış, yahud benzeri başka
raviler tarafından rivayet edilmemiş hadise denir. Bu tabir umumiyetle sahih olmayan
hadisler için kullanılır. Bu tür hadisler hadis imamları arasında fazla rağbet görmezler.
Nitekim İmam Ebû Yusuf konuyla ilgili olarak; "Dîni kelâm ile arayan zındıklaşır, hadi-
sin garibini arayan yalancı olur, malı kimya ile arayan iflâs eder!" demiştir. Bk. Suyûtî,
Tedrib'ür-ravi, s. 376.

⁹⁵ Zeylâî, Cemâlüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-râye li ehâdis'il-Hidâye*,
Kahire, ts, III, 326.

⁹⁶ İbnü'l-Hümam, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdülvahid, *Fethu'l-kadir*, Beyrut, ts, II, 27.

⁹⁷ İster muttasıl isnadla, ister munkatı isnadla rivayet edilmiş olsun, ister isnad bir
sahâbîde kesilerek mevkûf, isterse bir tabîide kesilerek maktû olsun, Hz. Peygamber'e
ait olduğu anlaşılan bütün söz, fiil ve takrirlere merfû denilir.

⁹⁸ İbnü Hacer, *el-Kâfi's-şâf fi tahrîc-i ehâdis'il-Keşşâf*, IV, 171. (Bu eser *el-Keşşâf* ile birlikte
basıldır).

⁹⁹ Tahânevî, *İ'lâu's-sünen*, VIII, 39.

haber “Dört şey sultana aittir; namaz (ı kıldırarak), zekât (ı toplamak) hadler (ı tatbik etmek) ve kazâ (dâvaları halletmek).”¹⁰⁰ şeklindedir.

Cuma namazından bahseden haber tâbiünden İbnü Muhayriz’e ait olup “Cuma (namazını kıldırarak), hadler (ı tatbik etmek) zekât (ı toplamak) ve ganîmet (ı taksim etmek) sultana aittir.”¹⁰¹ şeklindedir.

Atâ el-Horâsânî’ye ait haberde de “Zekât (ı toplamak), Cuma namazı(nı kıldırarak) ve hadler (ı tatbik etmek) sultan’a aittir.”¹⁰² denilmiştir.

İbnü Hazm sahabeden Ebû Abdullâh’a ve tâbiünden İbnü Muhayriz’e ait haberleri naklederek bunlarda Ebû Hanîfe’nin lehine bir delil olmadığını belirtmiştir.¹⁰³ Zira sahabî bile olsa Hz. Peygamber’den başka hiç kimsenin sözü tek başına dinde delil teşkil etmez. Hanefîlere göre rey ve içtihad ile kavranmayacak konularda herhangi bir sahabî bir görüş beyan eder, diğer sahabîler de onun bu görüşüne iştirak ederse o konuda sahabe icmâ’ı meydana gelmiş olacağından aksi ispat edilmedikçe bu görüş kabul edilir. Fakat sahabenin tamamı icma etmeyerek hakkında ihtilaf edilirse, hataya düşmesi mümkün olduğundan bir tek sahabînin görüşü dinde mutlak delil teşkil etmez.¹⁰⁴ İmam Ebû Hanîfe’nin usulü budur. İbnü’l-Mübârek, İmam Ebû Hanîfe’nin bu hususta şöyle dediğini rivâyet eder: “Peygamber’den birşey gelirse, başımız gözümüz üzerinde yeri vardır. (Alır kabul ederiz). Sahâbeden gelirse, onlar arasında tercih yapar, beğendiğimizi alırız. Tâbiülere gelince, onlar da insan biz de insanız.”¹⁰⁵ Bir diğer rivâyette Ebû Hanîfe şöyle demiştir: “Allah’ın Kitabı’nda olanı alırım. Allah’ın Kitabı’nda bulamazsam, Rasûlullah’ın sünnetindekini alırım. Allah’ın kitabında ve Rasûlullah’ın sünnetinde bulamazsam, sahâbenin görüşlerine başvururum. Onlardan dilediğim kimsenin görüşünü alır, dilediğim kimselerin görüşünü terkederim. Fakat onların görüşünden dışarı çıkıp başkalarının görüşünü almam. Mesele İbrâhîm en-

¹⁰⁰ İbnü Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, Beyrut, 1989, III, 47; VI, 507.; Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, III, 326.

¹⁰¹ İbnü Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 507; Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, III, 326.

¹⁰² İbnü Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 507; Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, III, 326.

¹⁰³ Bk. Cessâs, *Muhtasarı ihtilafı’l-ulema*, III, 299; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Muhallâ*, Beyrut, ts. XI, 165-166.

¹⁰⁴ Krş. Şa’bân, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev. İ. Kâfi Dönmez), Ankara, II. Baskı, 1996, s. 214-216.

¹⁰⁵ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Beyrut, ts, I, 128.

Nehâî, Şa'bî, İbnü Sîrîn, Hasan-ı Basrî, Atâ el-Horâsânî, Saîd İbnü Müseyyeb ve benzeri insanlara dayanırsa bunlar, ictihad eden bir takım kimselerdir. Onların ictihad ettikleri gibi ben de ictihad ederim.”¹⁰⁶ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere İmam Ebû Hanîfe'ye göre bir tek sahâbînin sözü mutlak bağlayıcı olmadığı gibi tâbîinin görüşleri de bağlayıcı değildir. Masum olmamaları ve yanılma ihtimalleri bulunduğu için bir tek sahâbî ve tâbîinin görüşü dinde hüccet teşkil etmeyeceğine göre Kur'an'ın mutlak hükmünü takyid ve âmmını tahsis edemeyeceği ve bunlara dayanarak devlet başkanının şart sayılamayacağı anlaşılmış olur.

C. Maslahat Delili

Hanefîlerin ileri sürdüğü diğer bir delil, “Cuma namazı için devlet başkanı şart koşulmamış olsaydı, bu fitneye yol açardı. Zira bir kısım insanlar bâzı maksatlarla câmiye erken gider ve halk gelmeden Cuma namazını kırlar. Bunda ise inkâr edilmeyecek bir fitne söz konusudur. Bu sebeple Cuma namazının edâsı halkın dirlik ve düzenini ve aralarındaki adâletin teminini havale ettikleri devlet başkanına havale edilir. Bu, fitneyi teskiye daha uygundur.”¹⁰⁷ şeklinde ifade edilen “seddü'z-zerîa” prensibine dayanan maslahat delilidir.

Bize göre Hanefîlerin devlet başkanı şartını ileri sürerken dayandıkları en sağlam delilleri, belki de bu “sedd-i zerâi” prensibidir. Ancak bu delil her sahada geçerli değildir. O, Kur'an ve sünnetin hakkında hüküm getirmediği konular için geçerlidir. Naslardan hareketle çıkarılan bu prensibi yine aynı tarzda ulemâ şu kâide ile sınırlandırmıştır: “Fitneye vâsıta olan yolu kapatmak için menedilen bir amel daha râcih olan bir maslahata binânen mübah kılınır.”¹⁰⁸ Yâni bir amelin maslahata da, mefsedete de ihtimali söz konusu olup maslahat yönü ağır basarsa, mübah olarak bırakılır. Herhangi bir amel hakkında İslâm bir emir ya da nehiy getirmeyip o ameli mübah olarak bırakmışsa, bakılır; bu amelin işlenmesi bir fitneye yol açıyorsa menedilir, aksi halde mübah olarak bırakılır. Hem mefsedete, hem de maslahata vâsıta olacaksa, bu durumda hangi yönünün ağır bastığına dikkat edilir. Mefsedete ihtimali yanında maslahat

¹⁰⁶ Ebû Zehra, *Usûlü'l-fıkh*, s. 215; a. mlf. Ebû Hanîfe, *Hayâtuhû ve asruhû -ârâuhû ve fıkhuhû*, Beyrut, 1991, s. 207.

¹⁰⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 41; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, II, 192-193.

¹⁰⁸ İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkîn*, Beyrut, 1977, II, 161; Nedvî, Ali Ahmed, *el-Kavâid'ül-fıkhiyye*, Dimeşk, 1991, s. 119.

yönü ağır basıyorsa, bu durumda yine menedilmez. Mübah olan bir vâsıtayı meneden âlim bunun neticesini iyiden iyiye düşünmek durumundadır. Mefsedeti maslahatından daha fazla değilse, böyle bir vâsıtayı menetmesi câiz değildir. Çünkü şâri' onu bu kadarlık mefseletiyle birlikte mübah olarak bırakmıştır. Aksi halde şâri'in onu menetmemesi düşünülemezdi. "O Peygamber, onlara iyilgi emreder, onları kötülükten meneder. Onlara temiz (ve güzel) şeyleri helâl; pis (ve zararlı) şeyleri haram kılar."¹⁰⁹ âyeti mücebince, Allah ve Rasûlü'nün insanlara faydalı olanları helal, zararlı olanları haram kıldığında şüphe yoktur. Bu ikisi arasında olan şeylere gelince, onlar hakkında açıkladığımız çerçevede "sedd-i zerâi'" prensibi geçerlidir.

Kur'an'ın mutlak olarak belirlediği hükümlerin aksi istikamette bu prensibin işletilmesi bahis mevzuu olamaz. Zira "Mevrid-i nasda içtihadâ mesağ yoktur."¹¹⁰ Yâni nas vârid olan yerde ihtihada müsaade edilemez. Ulemâ şu küllî kâidelerin kabulünde ittifak halindedir: "Bir zamanda sabit olan şeyin hilâfına delil olmadıkça bekâsıyla hükmolunur."¹¹¹ Cuma namazı Kur'an'ın mutlak emri ile sabit bir farîza olduğuna göre, böyle bir prensibin onu takyid edecek biçimde işletilmesi mümkün değildir. "Nassın yahut delâleten takyid delili bulunmadığı müddetçe mutlak ıtlâkı üzere cârî olur."¹¹² Yâni bizzat nassın lafzıyla yahut lafzın delâleti ile takyid edildiğine dâir herhangi bir delil olmadığı müddetçe, mutlak bir hüküm takyid edilip herhangi bir şeyle kayıt altına alınamaz. Aksine bulunduğu hal üzere mutlak olarak devam eder. Naslar da ise, ne sarâhe-ten, ne de delâleten Cuma namazının devlet başkanı veya izin verdiği kimseler kıldırmadığı zaman geçerli olmayacağına dair bir kayıt ve şart söz konusudur. Dolayısıyla bu namazın ilk kez farz kılındığı hal üzere kayıtsız şartsız mutlak olarak kılınması esas olur.

Sonuç

Allah Teala Cuma namazını mutlak ve umumî bir ifadeyle farz kılmıştır. Kur'an'da bu hükmü devlet başkanıyla kayıtlamaya delalet edecek bir ifade olmadığı gibi Hz. Peygamber'in sünnetinde de sahih bir hadise rastlanmamaktadır. Serahsî ile Kâsânî bu konuda Câbir hadisini

¹⁰⁹ A'râf, 7/157.

¹¹⁰ Ahmed Cevdet, Mecelle, md. 14.; Nedvî, *Kavâid'ül-fikhiyye*, s. 148-430.

¹¹¹ Ahmed Cevdet, Mecelle, md. 10.

¹¹² Ahmed Cevdet, Mecelle, md. 64.; Nedvî, *Kavâid'ül-fikhiyye*, s. 423.

ileri sürmüşlerse de bu hadisin haber-i âhad olması bir yana sahih olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hanefî usulüne göre böyle bir hadisle Kur'an'ın Cuma namazıyla ilgili mutlak hükmü devlet başkanıyla kayıtlanamaz. Ebû Abdullah'a ait bir tek sahabe sözü ile de Kur'an'ın mutlak hükmünü takyid etmek Hanefîlerin kendi usullerine aykırıdır. Maslahat delili ise sarîh ve kesin naslar karşısında işletilemez. Bu konuda Hz. Peygamber döneminden başlayarak halifelerin uygulamalarıyla devam eden teamülden başka bir delil bulunmadığı görülmektedir. Böyle bir uygulamadan yola çıkarak Cuma namazının sıhhati konusunda devlet başkanının şart koşulması ve bu şart bulunmadığı gerekçesiyle dinin kesin bir emri olan Cuma namazının terk edilmesi Hanefî usulüne göre caiz değildir. Nitekim müteahhirun Hanefî âlimler İslam devlet başkanının fiilen mevcut olduğu zamanlar için prensipte bu şartı benimsemekle birlikte Cuma namazını devlet başkanıyla mukayyed bir namaz olarak algılamışlar aksine İslam devlet başkanı fiilen mevcut olmadığı zaman bu namazın hiçbir surette terk edilemeyeceği görüşünü benimsemişlerdir. Mesela Cessâs devlet başkanı şartını reddetmemekle birlikte Hz. Osman'ın muhasara edildiği günlerde Hz. Ali'nin bayram namazını kıldırıldığına ilişkin Mâlik'in rivayet ettiği bir haberi delil göstererek bu uygulamanın imamın Cuma namazında hazır bulunmadığı bütün sebepler için asıl olduğunu ve böyle durumlarda Müslümanların Cuma namazını kıldırarak bir imam tayin edip arkasında bu namazı kılmaları gerektiğini hatta devlet başkanına karşı ayaklanan kimsenin ve iktidarı zorla ele geçiren müteakillibenin arkasında da Cuma namazının sahih olacağını ve İmam Muhammed'in görüşünün de bu olduğunu belirtir.¹¹³ Serahsî, İslam devlet başkanı veya devleti temsil eden vali bulunmadığı zaman, Cuma namazının kılınıp kılınmayacağı konusunda ilgili olarak İmam Muhammed'in şöyle dediğini aktarır: "Afrika vâlisi ölse, insanlar da herhangi bir kişinin arkasında toplansalar, o da halka Cuma namazını kıldırarsa, onların bu namazı sahih ve muteberdir. Zira Hz. Osman (r.a) muhasara edildiği zaman, insanlar Hz. Ali (r.a)'nin arkasında toplanır o da onlara Cumayı kıldırırdı."¹¹⁴ Kâsânî, devlet başkanı ve izin verdiği kimselerin kıldırması şartı İslam devlet başkanı veya vekilinin fiilen mevcut olması halinde geçerlidir. Fitne (kargaşa) veya ölüm sebebiyle İslam dev-

¹¹³ Bk. Cessâs, *Muhtasarı ihtilafî'l-ulemâ*, I, 345-346.

¹¹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 54.

let başkanı bulunmadığı ve Cuma namazının vakti girinceye kadar yeni bir devlet başkanı da hazır olmadığı zaman; Kerhî insanların bir kişinin arkasında toplanarak Cuma namazını kılmalarında bir sakınca olmadığını söylemiştir. İmam Muhammed'in görüşü de budur, der.¹¹⁵ İbnü Nüceym, "Hiçbir şekilde kadı veya ölmüş olan halifenin yerine geçen halîfesi yoksa halk bir kişinin Cuma namazını kıldırmak üzere öne geçirilmesi üzerinde birleşecek olsalar, zarurî olarak câizdir. der"¹¹⁶ İbnü Abidîn *Hâşiyetü Reddî'l-Muhtâr* adlı eserinde şu açıklamaya yer verir: "Cuma namazı insanların en zâlimi olan Haccac zamanında bile kılınmaya devam etmiştir. Hâlbuki o, İslâmî hükümlerin tamamını tatbik etmiyordu... Bu sebeple bir belde vali vefat etse yahut herhangi bir fitne sebebiyle Cuma namazına gelemese, Cuma namazını kıldırma yetkisine sahip olanlardan hiç birisi de bulunmasa, cemaat zaruri olarak aralarından kendilerine bir hatip seçerler ve Cuma namazını kılarlar... Bu suretle kâfirlerin istilâ ettiği beldelerde bile sahih olmasına rağmen- fitne zamanlarında kılınan Cuma namazı geçerli değildir, diyenlerin cahilliği ortaya çıkmıştır"¹¹⁷

Bu ifadelerden Hanefîlere göre Cuma namazının devlet başkanıyla mukayyed bir namaz olmadığı ancak vazife alıp vermede İslâmî bir edeb kaidesi olmak üzere devlet başkanının fiilen mevcut olduğu zamanlarda onun izninin alınmasının gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Cuma namazının kılınması mümkün olan her vasatta kılınması ve islam devlet başkanı veya izin verdiği kimselerin kıldırmadığı gerekçesiyle terk edilmemesi gerekir.

Kaynaklar

- Abd b. Humeyd, Humeyd b. Nasr Ebû Muhammed, *Müsned-i Abd b. Humeyd* (thk.Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî-Mahmud Muhammed Halîl es-Sâidî), Kahire, 1988.
 Ahmed Cevdet, *Mecelle*, (nşr. Ali Himmet Berki), İstanbul, 1982.
 Ahmed-Muhammed Şakir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu muhtasarı Ulumi'l-hadîs*, Beyrut, 1983.
 A'zamî, Muhammed Mustafa, *Studies in Hadîth Methodology and Literature*, İndiana, 1977.
 Âzımâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-hak, *et-Tahkîkâtü'l-ülâ bi isbâti farziyyet'il-Cum'a fi'l-kurâ*, Pakistan, 1988.
 Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Beyrut, 1986.
 Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünen'ül-Kübrâ*, Dâru'l-fikr, ts.
 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-kebîr*, Beyrut, ts.

¹¹⁵ Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, II, 193.

¹¹⁶ İbnü Nüceym, *Bahru'r-râik Şerhu Kenz'id-dakâik*, Mısır, 1311, II, 155.

¹¹⁷ İbn Âbidîn, *Hâşiyetü Reddî'l-Muhtâr*, İstanbul, 1984, II, 138.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *ed-Duafâu's-sağîr*, Beyrut, 1986.
- Buhârî, Alâuddin Abdülaziz b. Ahmed, *Keşfü'l-esrâr an Usulî'l-Pezdevî*, Kahire, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhatasaru ihtilâfi'l-ulema* (thk. Abdullah Nezir Ahmed), Beyrut, 1995.
- Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Acil Câsim en-Neşmî), Kuveyt, 1994.
- Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut, 1986.
- Cevziyye, İbn Kayyim Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmü'l-muvakkîn* (thk. M. Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut, 1977.
- Cüzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Ya'kûb, *Ahvâlü'r-ricâl* (thk. S. Subhî el-Bedrî es-Samarrâî), Beyrut, 1985.
- Dönmez, İ. Kâfi, "Sedd-i zerâi'", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 277.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (thk. Hüseyin Selim Esed), Dimeşk, 1984.
- Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe, Hayâtuhû ve asruhû -ârâuhû ve fikhuhû*, Beyrut, 1991.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Usulü'l-fikh, Dâru'l-fikri'l-Arabî*, ts.
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmâu'z-zevâid*, Beyrut, 1412.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemalüddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlih*, Riyad, 1994.
- İbn Âbidîn, *Hâşiyetü Reddi'l-Muhtâr*, İstanbul, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn*, (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Gâdî), Beyrut, 1986.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, 1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *el-Musannef*, Beyrut, 1989.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut, 1991
- İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-habîr fi tahrîc'ir-Râfi'ül-kebîr*, Dâru'l-fikr, ts. .
- İbn Hacer, *el-Kâfi's-şâf fi tahrîc-i ehâdis'il-Keşşâf*, (Bu eser, Zemahşerî'nin Keşşâf 'ı ile birlikte basılıdır.), Beyrut, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Muhallâ*, Beyrut, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-mecrûhîn min'el-muhaddîsîn ve'd-duafâu ve'l-metrûkîn*, (thk. M. İbrahim Zayed), Halep, 1396.
- İbnü'l-Hümam, Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvahid, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemîn*, Beyrut, 1977.
- İbn Nüceym, *Bahru'r-râik Şerhu Kenz'id-dakâik*, Mısır, 1311.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Salahuddin Abdirrahman b. Musa eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadis(Mukaddimetü İbni Salah)*, (thk. Nureddin el-İtr), Dimeşk, 1984.
- Karaman, Hayrettin, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 81.
- Karaman, Hayrettin, "Cuma", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 87.
- Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, (thk. Ali Muhammed Muavviz- Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut, 2010.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddin, *Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalâhi'l-hadis* (thk. Muhammed Behcetü'l-Beytâr), Beyrut, 1987
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Bağdâdî, *el-Muhtasar*, Pakistan, 1422.

- Leknevî, Muhammed Abdülhâlim b. Muhammed Emîn, *Kameru'l-akmâr li nûri'l-envâr fi şerhi'l-Menâr*, (thk. Muhammed Abdüsselam Şâhîn), Beyrut, 1995.
- Merginânî, Burhânüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye*, by. ts.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd Ebü'l-Fazl Mecdüddin, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, Mısır, ts, I, 82.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi, *Mir'âtü'l-usûl fi şerh-i Mirkâtî'l-vusûl*, İstanbul, 1321.
- Nâsirüddîn el-Elbânî, *İrvâu'l-ğalîl fi tahrîc-i menâri's-sebil*, Beyrut, 1985.
- Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe*, Riyad, 1988.
- Nedvî, Ali Ahmed, *el-Kavâid'ül-fikhiyye*, Dımeşk, 1991.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn* (Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eseriyle birlikte basılıdır), Beyrut, 1986.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Usûlü'l-Pezdevî* (*Keşfü'l-esrâr* içinde), Kahire, ts.
- Semerkindî, Ebü Bekir Alâaddin Muhammed b. Ahmed b. Ebü Ahmed, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, (thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdat, 1987.
- Serahsî, Ebü Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût* (thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail), Beyrut, 2009.
- Serahsî, *el-Usûl*, İstanbul, 1984.
- Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-ravi*, Mısır, 1379.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylü'l-evtâr şerhu Müntekâ'l-ahbâr min ehâdis-i Seyyid'il-ahyâr*, Kahire, ts.
- Şa'bân, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev. İ. Kâfi Dönmez), Ankara, II. Baskı, 1996.
- Şâtıbî, Ebü İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât*, Beyrut, 1991.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan, *el-Asl*, (thk. Mehmet Boynukalın), Beyrut, 2012.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *Mu'cemü'l-evsât* (thk. Tarık b. 'İvazullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî), Kahire, 1415.
- Tahânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *İ'lâu's-sünen*, Pakistan, ts.
- Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd, *ed-Duafâi'l-kebîr* (thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî), Beyrut, 1984.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Beyrut, ts.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizân'ül-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, (thk. Ali. M. el-Becâvî), Dâru'l-fikr, ts.
- Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâyetün fi'l-kütüb'is-sitte*, Dâru'n-nasr, 1972.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fi usûl'il-fikh*, İstanbul, ts.
- Zeylâî, Cemâlüddin Ebü Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-râye li ehâdis'il-Hidâye*, Kahire, ts.

